

HOOFDSTUK 8

De civiele vierschaar

8.1 Inleiding

Het was Adriaentje van Diemen ernst. Ze wilde onder geen beding nog langer onder één dak leven met haar echtgenoot, timmerman Jan Swart. Al vanaf het begin had haar tweede huwelijk haar weinig goeds gebracht. Jan bleek regelmatig dronken waarbij hij flink tekeer kon gaan. In maart 1664 liet Adriaentje burens bij de notaris getuigen dat Jan haar bij tijd en wijle uitschold, vervloekte en bedreigde. Adriaentje was dan genoodzaakt het huis te ontvluchten en bij haar burens te schuilen, die Jan dan bij Adriaentje weghielden. De burens grepen soms al eerder in om Jan te kalmeren, zo vertelden ze de notaris. Wanneer dat niet lukte, namen ze Adriaentje met zich mee.¹ Met deze getuigenissen op zak, legde Adriaentje haar zaak diezelfde maand nog voor aan het college van vredemakers. Wat ze daarmee precies voor ogen had, wordt niet duidelijk uit de registers. Haar aanklacht is niet inhoudelijk geregistreerd omdat Jan ondanks de dagvaarding niet kwam opdagen.² In ieder geval waren de vredemakers niet het juiste adres voor een scheiding van tafel en bed. Vermoedelijk hoopte ze tot op het laatst op een verzoening. Uiteindelijk spande Adriaentje een procedure aan voor de civiele vierschaar om de wettige samenwoning met haar man te beëindigen. De schepenbank ging daar echter niet mee akkoord, zonder haar vonnis te motiveren. De rechtbank besloot slechts tot een scheiding van goederen om te voorkomen dat Jan haar bezittingen aan de drank zou uitgeven.³

De civiele vierschaar was bedoeld voor burgerrechtelijke zaken met hoge financiële vorderingen – vanaf 1660 lag de drempel bij eisen van tweehonderd gulden – en de kwesties die door de vredemakers niet tot een oplossing konden worden gebracht. Ook was de schepenbank het aangewezen adres voor volontaire rechtspraak, d.w.z. de juridische bekrachtiging van overeenkomsten die partijen zelf waren overeengekomen. De procedures voor de rechtbank waren voor een deel schriftelijk. Partijen die een zaak aanhangig wilden maken, werden mede daarom geacht een procureur in de arm te nemen.⁴ Een en ander maakte de civiele vierschaar minder laagdrempelig dan het college

¹ RAL, ONA, inv.nr. 774, nr. 126 (19-3-1664).

² RAL, ORA, inv.nr. 47 2H (24-3-1664).

³ De twee waren onder huwelijkse voorwaarden getrouwd (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 93 (29-3-1664)).

⁴ Het gebruik van een procureur is in de keuren nergens met zoveel woorden verplicht gesteld. Maar in de praktijk bedienden alle geschilvoerende partijen zich van procesvertegenwoordigers.

van vredemakers. Dit is ook te zien aan het aantal processen voor deze rechtbank. Tussen 1664 en 1668 bogen de schout en schepenen zich over zestienhonderd civiele geschillen, nog geen zeven procent van de zaken die het college van vredemakers in dezelfde periode te verwerken kreeg. Maar het is nog altijd flink meer dan de hoeveelheid strafzaken die door de vierschaar werden afgehandeld. Zo tellen de correctieboeken tussen 1664 en 1668 vierenzestig processen, hoofdzakelijk bestaande uit overtredingen van de stedelijke keuren, terwijl de vonnisboeken, met daarin de zware misdrijven, niet meer dan vijftig rechtszaken bevatten.⁵

Zo gezien is het wat merkwaardig dat de historische belangstelling voor lokale rechtbanken tot op heden hoofdzakelijk is uitgegaan naar de criminele rechtspraak in de Republiek. Onderzoekers meenden vooral in strafregisters informatie te vinden over de toenmalige openbare orde.⁶ Nu heeft het bestuderen van de strafrechtpleging ontegenzeggelijk iets aantrekkelijks. Naast inzichten in de criminele rechtspraak levert het ook gegevens op over spectaculaire misdaden en dito straffen. Verder kunnen er allerlei hypothesen over thema's als macht en disciplineren aan worden getoetst. Daartegen afgezet lijken de archieven van civiele schepenenbanken misschien wat minder tot de verbeelding te spreken. Maar dat mag historici er niet van weerhouden zich ook met de burgerlijke rechtspraak bezig te houden. Die was voor de meeste mensen bij meer alledaagse problemen met afwijkend of ongewenst gedrag van veel directer belang dan de vonnissen van de criminele vierschaar. Het veel grotere aantal civiele zaken duidt daarop. De civielrechtelijke archieven zijn daarom inhoudelijk een stuk representatiever met betrekking tot de kwesties waar burgers en inwoners ten tijde van de Republiek mee te maken kregen.⁷

Dit hoofdstuk gaat over de hoogste civiele rechtbank van Leiden.⁸ Op welke wijze ging dit forum te werk? Welke geschillen werden er aanhangig gemaakt? Wie waren de geschilvoerende partijen die de civiele vierschaar mobiliseerden? Hoe gebruikten zij de rechtbank om hun geschillen op te lossen? In hoeveel zaken spraken de rechters zich uit? In welke kwesties bleef een uitspraak achterwege? Welke relaties kunnen worden gelegd tussen de civiele vierschaar en alternatieve fora? De antwoorden worden gezocht in de dingboeken van de Leidse civiele vierschaar. Deze zijn bestudeerd voor de periode 1664-1668. De in secundaire literatuur gevonden schaarse gegevens over de civiele rechtspraak in andere steden in de Republiek en omliggende landen zullen dit hoofdstuk zoveel mogelijk completeren. De belangrijkste werken over stedelijke civiele rechtspraak zullen eerst kort worden besproken.

5 Meer over deze strafrechtelijke bronnen in o.a.: Kloek, 'Criminaliteit en sekse'; Diederiks, 'Politieke misdaden'; Noordam, 'Sterven op het Leidse schavot'; Van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken*.

6 Het aantal publicaties is veel te groot om in één noot af te doen. Zie voor Leiden noot 5. Voor een meer algemeen overzicht verwijst ik naar Egmond, 'Recht en krom', 1-4; Voor een ouder, iets uitgebreider overzicht: Diederiks (ea), *Strafrecht en criminaliteit*, 7-12.

7 Vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 57; Faber, 'Bagatellen', 209.

8 De archieven van de academische vierschaar zijn buiten beschouwing gelaten. Hierin staan uitsluitend kwesties die betrekking hebben op de universitaire gemeenschap. De bestudering hiervan zou te zeer een onderzoek op zich vormen. Verder zijn ook de processen betreffende de gemene landsmiddelen niet in dit hoofdstuk opgenomen. Deze gingen vaak over achterstallige accijnsbetalingen, onterechte fiscale vorderingen, omstreden inbeslagnames en andere zakelijke kwesties in verband met belastinginning. Ook deze specifieke processen, die vaak in omliggende plaatsen spelen, zouden een aparte studie vergen.

8.1.1 Historiografie

De weinige historische publicaties die over civiele rechtbanken zijn geschreven, hebben vaak betrekking op hoge gerechtshoven.⁹ Nu behandelden de hoven voornamelijk civiele appèlzaken en die vormden slechts het topje van de ijsberg. De meeste processen tussen gelijkgerechtigden werden door lokale rechtbanken afgedaan. Dit maakt nieuwsgierig naar de burgerlijke rechtspraak op plaatselijk niveau. Tot nu toe zijn de civiele rechtbanken in steden nog nauwelijks voorwerp van historische studie geweest. Wel bestaan enkele onderzoeken naar plaatselijke ordonnanties voor civiele vierscharen.¹⁰ Het meest uitgebreid is het werk van M.J.H.A. Lijten over burgerlijke rechtszaken in de stad en meierij van Den Bosch. Lijten geeft een zeer gedegen juridische beschrijving van de rechterlijke organisatie, het procesrecht en het jargon dat werd gebruikt. Zo passeren vrijwel alle mogelijke procedures bij bijvoorbeeld dagvaardingen en arresten de revue. De zaken zelf bleven, afgezien van een overzicht van ongedifferentieerde aantallen processen en zittingsdagen, buiten beschouwing.¹¹ Daardoor wordt niet duidelijk of en wanneer de Bossche schepenen of de geschilvoerende partijen van de procedures afweken, met andere woorden in hoeverre de theorie de normale gang van zaken beschreef. Ook blijft onbelicht met welke kwesties de rechters zich op plaatselijk niveau bezighielden en wie de eisers en gedaagden waren.

D. Haks was een van de eersten die uitgebreid putte uit civielrechtelijke bronnen voor zijn onderzoek naar huwelijken en gezinsleven in de late zeventiende en achttiende eeuw.¹² Haks concentreerde zich op Leiden en omgeving. J. Joor volgde kort daarop met een artikel over scheidingszaken in Alkmaar.¹³ Recentelijk verscheen het proefschrift van D. Helmers naar gestrande huwelijken in Amsterdam in de tweede helft van de achttiende eeuw. Helmers onderzocht de keuzes die mensen maakten bij echtscheidingen en separaties van tafel en bed. De echtelieden konden onderhands uit elkaar gaan, een overeenkomst over een scheiding van tafel en bed juridisch laten bekrachtigen of naar de civiele rechter stappen. Helmers ging vervolgens in op de achtergronden van de verschillende huwelijkskwesties en de betrokken echtelieden. Dergelijk onderzoek naar andere soorten geschillen in stedelijke civiele registers wordt nog node gemist.¹⁴

⁹ Broers, *Beledigingszaken; Wedekind, De procesgang in civiele zaken*. Zie verder de 'procesgidsen' van de verschillende gewestelijke gerechtshoven van de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (uitgeverij Verloren). Over de civiele rechtspraak in de Nederlanden ten tijde van de Middeleeuwen: Le Bailly, *Recht voor de raad*, en de aldaar op pag. 18-30 genoemde literatuur.

¹⁰ Een greep: Van Boven, 'Bestuur', 93-117; Hoppenbrouwers, *Het land van Heusden I*, 516-524; Van de Wiel & Leclerq, 'De civiele rechtspraak in Tilburg', 300-310. Lokale studies, bijvoorbeeld stads- of dorpsgeschiedenissen, besteden soms ook aandacht aan de rechtspraak in een bepaalde plaats. Maar zelden is daarbij sprake van een systematische studie van de inhoud van de gerechtelijke registers.

¹¹ Van Lijten, *Burgerlijk proces*, 54-56.

¹² Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*.

¹³ Joor, 'Echtscheiding in Alkmaar'.

¹⁴ Helmers, *Gescheurde bedden*.

Ook voor veel buurlanden zijn uitgebreide studies naar de plaatselijke civiele rechtspraktijk nauwelijks voorhanden.¹⁵ C. Wollschläger bekeek het aantal kwesties dat de rechtbank in Bremen te verwerken kreeg tussen 1549-1983. Hij ontdekte dat met name de vroegmoderne periode grote fluctuaties liet zien omdat het merendeel van de rechtszaken te maken had met betalingsproblemen. Wollschläger differentieerde de kwesties niet, waardoor het relatieve aandeel van de schuldenkwesties niet duidelijk wordt. Ook bleven door de gekozen aanpak de overige geschillen die de inwoners van Bremen aanhangig maakten, buiten bereik van het onderzoek.¹⁶ Interessant voor dit hoofdstuk is nog de studie naar de Franse civiele rechtspraak van H. Piant. Piant onderzocht beledigingszaken in de regio Vaucouleurs en ontdekte dat deze delicten voornamelijk civiel werden vervolgd. De klagers en gedaagden waren afkomstig uit de middenklasse. Blijkbaar zag alleen deze groep in de rechtbank een middel om de door belediging aangetaste eer te herstellen. Opvallend genoeg bleven veel zaken zonder eindoordeel. Piant concludeert dat het de betrokken partijen niet om een rechterlijk vonnis ging, maar om een oplossing van het geschil die voor beide kampen aanvaardbaar was. Vaak werd deze buiten de rechtbank bereikt zodat de gedaagden niet veroordeeld hoefden te worden. Piant vond tussen 1680 en 1789 maar zeventwintig beledigingszaken in de door hem bestudeerde archieven die civiel of crimineel werden vervolgd, op een bevolking van vijfenzestighonderd zielen. Het is daarom de vraag in hoeverre zijn conclusies van toepassing zijn op Leiden in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, een stad met tien keer zoveel inwoners als Vaucouleurs.¹⁷

8.2 Historisch overzicht van de civiele vierschaar in Leiden 1600-1700

Halverwege de zestiende eeuw werd in Leiden de zogeheten rolprocedure ingevoerd in civiele rechtszaken.¹⁸ Daarin werden de strijdende partijen als gelijken behandeld. Procureurs of procesvertegenwoordigers maakten een zaak aanhangig, wisselden volgens vast protocol conclusies uit en hielden pleidooien ter verdediging van hun cliënt. Pro-

¹⁵ Niet alle onderzoeksresultaten kunnen zonder meer met de Nederlandse situatie worden vergeleken, omdat het recht en de rechtspraak in die landen hiervan afweken (zie o.m. Van Caenegem, *Inleiding tot het recht I*, 39-41, 74-77, 108-110; De Blécourt, *Kort begrip*, 6). Het Engelse recht bijvoorbeeld stond ver van dat van de Republiek af. Niet alleen hanteerde men er de zogeheten *common law* die voortkwam uit het feodale recht en nauwelijks beïnvloed was door het Romeinse recht. Ook de rechtspraak was anders georganiseerd. Het meest opvallende verschil met de Republiek is natuurlijk het gebruik van jury's (Van Caenegem, *Inleiding tot het recht I*, 76-77, 87). Dit alles maakt vergelijkingen met de resultaten van Engelse studies lastig. Het werk van R.B. Shoemaker over de zogeheten *justices of the peace* kan ter illustratie dienen. De Engelse vrederechters leken in maar weinig opzichten op de vredemakers in de Republiek. Zo waren *justices of the peace* geen onderdeel van het overheidsapparaat. Ze werkten bovendien niet kosteloos; ze vroegen zelfs meer dan een gemiddeld dagloon voor hun diensten. Verder behandelden ze in tegenstelling tot de Nederlandse vredemakers vooral kleine vergrijpen (*misdeemeanors*) in plaats van civiele geschillen. In de meeste gevallen legden de Engelse vrederechters boetes op, soms stuurden ze mensen naar tuchthuizen. Ze konden echter ook bemiddelen, voornamelijk bij de kleinste vergrijpen. Maar niet iedere *justice of the peace* maakte van deze mogelijkheid tot geschilbeslechting gebruik, zo ontdekte Shoemaker (Shoemaker, *Prosecution and punishment*, 22-40).

¹⁶ Wollschläger, 'Civil litigation and modernization', 271-273.

¹⁷ Piant, 'La petite délinquance', 441-453.

¹⁸ Zie Blok, *Leidsche rechtsbronnen*, ix,x. Vgl. Verburgt, *Levering van onroerende zaken*, 4,5; Nortier, *Burgerlijk proces*, 48-52.

cessen werden op volgorde van aanmelding in een register genoteerd, de zogeheten rol. Daarop werd alles bijgehouden wat in een geding voorviel. In 1646 bepaalde het stadsbestuur dat, om de afhandeling van het groeiend aantal civiele kwesties te versoepelen, er voortaan twee rollen moesten komen: één voor 'kleine zaken', met vorderingen tot vijftig gulden, en één voor 'grote zaken' met eisen die daarboven lagen.¹⁹ Later verschoof de grens tussen beide rollen in stappen naar tweehonderd gulden in 1660.²⁰ Zoals in het vorige hoofdstuk reeds is vastgesteld zijn de dingboeken van 'kleine zaken' niet overgeleverd. Het vermoeden bestaat dat het onderscheid in de praktijk nauwelijks is gemaakt. De 'kleine zaken' zijn zowel te vinden in de vredemakersboeken als in de dingboeken voor 'grote zaken'. In beide registers vormen ze bovendien geen aparte categorie, maar staan ze bijna onopvallend tussen de andere zaken.

De zogeheten 'grote zaken' namen doorgaans veel tijd in beslag. De kwesties dienden formeel op maandag en vrijdag voor de schout en drie schepenen.²¹ Eerst deed de procureur van de eiser de vordering uit de doeken. Deze bestond formeel uit de uiteenzetting van de zaak, de gronden waarop de eis was gebaseerd en een conclusie.²² Vervolgens moest de gedaagde binnen acht dagen via een procureur reageren met een inhoudelijk verweer of met het aanvechten van de eis op formele gronden.²³ Nadat de schepenen over eventuele ingebrachte bezwaren hadden beslist en de gedaagde de eis inhoudelijk had beantwoord, konden twee dingen gebeuren. Meestal volgde op het antwoord van de gedaagde een reactie van de eiser, de repliek, waarna de verweerder weer kon dupliceren.²⁴ Aansluitend legden beide partijen bewijzen over, eventueel gevolgd door geschriften waarin de argumenten van de tegenpartij werden bestreden, de *reproches* en *salvatiën*, waarna men de processtukken uitwisselde. Maar het was ook mogelijk dat de gedaagde een vordering tegen de aanlegger instelde, de zogeheten reconventie. De eiser moest daar dan eerst op antwoorden voordat de zaak kon worden volongen. Uiteindelijk verzochten de partijen de vierschaar om een vonnis.²⁵

19 Voor beide categorieën geschillen gold dat ze eerst aan het college van vredemakers moesten zijn voorgelegd. Zie hoofdstuk 7, par. 7.3.1.

20 RAL, SAIL, inv.nr. 12, amptiatie tussen p. 268 en 269. De drempel in Leiden lag aanmerkelijk lager dan in Amsterdam, waar de vierschaar vanaf 1650 officieel alleen eisen vanaf 600 gulden vonniste (vgl. Ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter*, 165).

21 Een aantekening in het keurboek van 1658 suggereert dat de vierschaar vanaf september 1664 alleen nog maar op maandag bijeenkwam om kwesties af te handelen (RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 269vv). Of dit ook daadwerkelijk is gebeurd, is niet meer na te gaan. De gerechtelijke klerk heeft in de dingboeken van grote zaken niet stipt de aanvangsdatum genoteerd. De data die in de rol wél genoemd zijn bij de eerste proceshandelingen zijn in ieder geval niet geconcentreerd op de maandagen, eerder op de zaterdagen. Vgl. maandag (107 keer genoemd), dinsdag (62x), woensdag (37x), donderdag (31x), vrijdag (53x), zaterdag (436x) en zondag (104x).

22 Niet duidelijk is of de eis in Leiden schriftelijk moest worden ingediend of dat door de griffier een akte werd gemaakt van een mondelinge eis. In het dingboek van grote zaken ontbraken doorgaans de gronden waarop men eiste. Dit suggereert dat in Leiden mondeling werd geëist (De Damhouder, *Practycke civile*, 224-228). Maar het is ook mogelijk dat de eis mondeling werd voorgedragen en al dan niet op verzoek later schriftelijk aan de verdediging ter beschikking gesteld (vgl. Wedekind, *De procesgang in civiele zaken*, 72-75).

23 Het gaat om de *declatoire*, *dilatoire* en *peremptoire* excepties. Deze hadden respectievelijk betrekking op de redenen waarom het proces niet voor de rechtbank in kwestie gehouden mocht worden, waarom het tijdstip van het geding niet in orde zou zijn en waarom het proces anderszins geen doorgang mocht vinden.

24 Zowel bij repliek als dupliek konden prolongaties voorkomen: op de dupliek van de gedaagde volgde dan de tripliek van de eiser en de quadrupliek van de gedaagde. Ook een quitupliek en sextupliek waren mogelijk (De Damhouder, *Practycke civile*, 361).

25 RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 269vv, art. 14 (vgl. De Damhouder, *Practycke civile*, 359).

De drie schepenen die de eis, het antwoord, de repliek en dupliek hadden aangehoord, lieten de zaak voor de voltallige vierschaar voorkomen. Dat diende op woensdag te gebeuren. De procureurs hielden een pleidooi en vervolgens kon de rechtbank in een tussenvonnissen om nadere bewijzen van schuld of onschuld vragen, zoals een getuigenverhoor door enkele schepenen of een notariële attestatie. Ook was het mogelijk dat schepenen de zaak naar scheidsmannen verwezen. In andere gevallen velden ze in het openbaar een eindoordeel.²⁶ Hieruit volgt dat op de middelste dag van de week naar verhouding de meeste zaken werden afgehandeld. Inderdaad konden op andere dagen lang niet zoveel (tussen)vonnissen worden geteld, hoewel de vierschaar volgens de data uit het dingboek van grote zaken op elke dag van de week uitspraak kon doen.²⁷ Overigens was de donderdag door het stadsbestuur formeel gereserveerd voor processen die de vierschaar 'in advies' had gehouden om bijvoorbeeld een deskundige te raadplegen. Ook kwesties die schriftelijk 'in staat van wijzen' waren gebracht en zogeheten zaken van preferentie werden op donderdag besproken. Daarna konden ze op iedere willekeurige dag van de week worden gevonnist.²⁸

Tabel 8.1 Duur van de grote zaken voor de civiele vierschaar uitgedrukt in maanden, berekend over de processen waarvan een begin- en een einddatum bekend is (1664-1668).

Lengte van het proces in maanden	Frequentie	
	N	%
0-3	552	79
4-6	85	12
7-9	19	3
10-12	19	3
13-24	16	2
25-36	6	1
37-48	3	<1
>48	3	<1
Totaal	703	100

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F, G.

²⁶ Ibidem, art. 15,16.

²⁷ De meeste vonnissen werden op woensdag geveld (769), deze varieerden van het toekennen van de eis tot provisionele vonnissen en het inschakelen van scheidsmannen. Vgl. maandag (121), dinsdag (56), donderdag (30), vrijdag (140), zaterdag (33) en zondag (15); van 275 vonnissen is niet bekend op welke datum ze zijn uitgesproken. 140 zaken bleven zonder vonnis. Overigens was het niet ongebruikelijk dat schepenen de zondag gebruikten voor de behandeling van zaken. De dag gold als een reserve-dag, als uitloop van de vrijdag of de zaterdag.

²⁸ RAL, SALL, inv.nr. 12, p. 269vv, art. 17. Tegen een vonnis dat 'in kracht van gewijsde' was, kon niet meer in beroep gegaan worden. Een dergelijk onaantastbaar vonnis was vereist bij bijvoorbeeld gedwongen tenuitvoerleggingen, zoals openbare verkopen van (on)roerende goederen van wanbetalende debiteuren. In zaken van preferentie vroegen crediteuren voorrang bij boedelscheidingen en faillissementen.

Door alle opeenvolgende proceshandelingen kon een civiele rechtszaak vele maanden in beslag nemen, tot ruim vier jaar toe; zeker wanneer getuigen, scheidsmannen of externe deskundigen moesten worden ingeschakeld. Toch waren de meeste processen binnen drie maanden afgerond of beëindigd.

Geschilvoerende partijen leken civiele processen die volgens de rolprocedure werden gevoerd niet onnodig te willen rekken. Dat kostte hen veel tijd en vooral handenvol geld. Procureurs werden namelijk per rechtshandeling betaald. Een voldongen proces kwam daarmee al gauw boven een gemiddeld weekloon uit.²⁹ Overigens konden 'arme personen' zich kosteloos laten bijstaan, maar van deze mogelijkheid maakten maar weinig mensen gebruik.³⁰ Het voeren van een civiel proces was voor hen te onoverzichtelijk. Vooraf was niet te voorzien hoe lang een proces zou gaan duren. Het verliezen van een zaak betekende bovendien een onaanvaardbaar financieel risico.³¹ Voor de middenklassen lag dat wat anders, zoals gebleken is in hoofdstuk 7, hoewel lange procedures voor hen eveneens te kostbaar konden worden. Tot slot had ook de vierschaar voordeel bij een snelle rechtsgang. Processen die bovengemiddeld lang voortsleepten, leverden vaak alleen maar onnodige bewijslast op en slokten teveel van de kostbare tijd van de schepenen op.³² De competentiegrens voor de commissarissen van 'kleine zaken' werd niet voor niets een aantal keren opgeschoven, zodat zoveel mogelijk kwesties zonder rolprocedure konden worden afgehandeld. Overigens speelde daarbij mogelijk ook de inflatie een rol.³³

Nu werden processen door de geschilvoerende partijen lang niet altijd tot het einde toe gevoerd. Sowieso bleef ruim twintig procent van de 'grote zaken' tussen 1664 en 1668 zonder vonnis. Dit kan erop duiden dat de betrokkenen uiteindelijk de voorkeur gaven aan een buitengerechtelijke overeenstemming. Zij schakelden dan bijvoorbeeld zelf scheidsmannen in, al dan niet onder druk van familie en vrienden. Maar het is ook mogelijk dat het geld van de eiser op was of dat één van de partijen overleden was zonder aanwijsbare erfgenamen.³⁴ Slechts drieënzestig keer verwees de civiele vierschaar de betrokkenen in een tussenvonnis naar arbiters, doorgaans juristen of branchegenoten.

²⁹ Volgens de stedelijk ordonnanties mochten procureurs bij eisen boven de honderdvijftig gulden acht stuivers in rekening brengen voor hun inzet in het algemeen en hetzelfde bedrag voor het opstellen van de vordering. Voor elke termijn van eis, antwoord, repliek en dupliek rekenden procureurs opnieuw acht stuivers, evenals voor het afsluiten van de zaak en het wisselen van de stukken. De pleidooien voor de volledige vierschaar kostten de eiser of gedaagde nog eens vierentwintig stuivers (RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 298). Helmers becijferde dat Amsterdammers voor scheidingszaken alles bij elkaar ruim dertig gulden kwijt waren (Helmers, *Gescheurde bedden*, 156).

³⁰ In de periode 1664-1668 werden 32 pro-deozaken gevoerd, dat is 2 procent van het totaal aantal geschillen. Meer dan de helft (19) van de eisers die gratis rechtshulp kregen, bestond uit mannen. Van de vrouwen was de meerderheid ongetrouwd (8). Vijf van hen waren gehuwd. Zij waren verwikkeld in een echtscheidingsprocedure en klaagden hun mannen aan voor kwaadwillige verlating of overspel. Slechts één van de vrouwen die gratis rechtshulp hadden aangevraagd, was weduwe. Op basis van de status aparte als 'miserabele personen' die weduwen hadden, was een groter aantal te verwachten (vgl. Schmidt, *Overleven na de dood, 177-180*, m.n. noot 46).

³¹ Vgl. Piant, 'La petite délinquance', 444; Dinges, *Maurermeister*, 189-193.

³² RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 298. Vgl. Lijten, *Het burgerlijk proces*, 96.

³³ Tussen 1450 en 1650 steeg het prijspeil in Europa flink. Piekjaren in de zeventiende eeuw waren 1652, 1662 en 1675. Merk op dat de verschuivingen van de competentiegrens zich tussen 1652 en 1662 voordeden (De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 42).

³⁴ Helmers, *Gescheurde bedden*, 197; Piant, 'La petite délinquance', 447, 451; Broers, *Beledigingszaken*, 213-214. Ook kon een zaak zich vanzelf hebben opgelost (vgl. Van Velthoven & Ter Voert, *Geschilbeslechtingsdelta*, 97).

Een enkele keer traden schepenen zelf als scheidsmannen op. Ten tijde van de zogeheten kenningprocedure, de voorloper van de rolprocedure, bestond daar een apart ritueel voor, waarbij de schepenen de behandeling van de zaak verplaatsten van de vierschaar naar de schepenkamer bovenin het stadhuis. Daar schaarden partijen zich rond de groene tafel, waar ze hun zaak, zonder een blad voor de mond te nemen, konden verdedigen. In de onderzochte periode 1664-1668 blijkt het ritueel verdwenen.³⁵

Bijna zevenenveertig procent van de verweerders liet na de eerste dagvaarding verstek gaan. Maar daarvan kwam ruim zestig procent later alsnog opdagen. Een *défaut* was namelijk niet vrijblijvend. Gedaagden die zich niet op de schepenkamer lieten zien, moesten om te beginnen een boete van drie stuivers betalen. Tegelijk verleenden de rechters de eiser toestemming de wederpartij opnieuw te dagvaarden, eventueel zelfs tot drie keer toe.³⁶ Gedaagden verloren daarmee de mogelijkheid om de eis op formele gronden aan te vechten. Verder spraken schepenen in geldkwesties al direct na het eerste verstek een voorlopig oordeel uit, waarin ze de eis alvast toewezen.³⁷ Op deze manier verhoogden ze de druk op de gedaagde om de volgende keer wél te verschijnen en het provisionele vonnis aan te vechten. Bleef een gedaagde ook na de vierde dagvaarding weg, dan was ieder verweer uitgesloten, terwijl de eiser zijn vorderingen en bewijzen kon overleggen op basis waarvan de rechtbank een verstekvonnis wees.³⁸

8.3 Onderverdeling van geschillen in de dingboeken van grote zaken

In het nu volgende worden de dingboeken van grote zaken voor de periode 1664-1668 aan een nader onderzoek onderworpen. Zoals al is aangegeven staan daar ook 'kleine zaken' in. Onder 'grote zaken' verstond het Leidse stadsbestuur vanaf 1660 processen waarin het draaide om eisen hoger dan tweehonderd gulden. De vorderingen in 'kleine zaken' lagen daaronder. Idealiter moesten zowel kleine als grote zaken eerst aan het college van vredemakers zijn voorgelegd, alvorens ze door de civiele vierschaar in behandeling konden worden genomen. Maar dat blijkt in 1664 bij nader onderzoek maar in ruim een kwart van de gevallen te zijn gebeurd. Blijkbaar stond de vierschaar toe dat partijen de vredemakers regelmatig passeerden. Dit komt voor een deel omdat beide rechtbanken uit dezelfde schepenen bestonden, waardoor de bevoegdheden mogelijk wat door elkaar liepen. Daarnaast bestonden 'grote zaken' ook uit willige decreten, willige condempnaties en aanvragen van arrest, cessie, inductie, relief en brieven van in-

³⁵ Zie Nortier, *Burgerlijk proces*, 49, 107 (vgl. hoofdstuk 7, noot 57). In de dingboeken ontbreken verwijzingen naar 'de gewoente van der schijf'. Toch zullen de schepenen nog het onderscheid tussen formele en informele pleidooien erkend moeten hebben om hun werk als bemiddelaars te kunnen doen.

³⁶ Het college van vredemakers kende maar twee mogelijkheden tot *défaut*.

³⁷ *Groot Placaet-boeck II*, p. 695vv, art. 6-8. De vredemakers gingen pas na het tweede *défaut* over tot het uitspreken van een provisioneel vonnis.

³⁸ *Idem*, art. 3; Lijten, *Het burgerlijk proces*, 38.

ventaris.³⁹ Dergelijke procedures, die niet voor behandeling door de vredemakers in aanmerking kwamen, betroffen veelal juridische regelingen op verzoek van de belanghebbenden, ook wel voluntaire of oneigenlijke rechtspraak genoemd. Van een geschil was in deze gevallen niet direct sprake; willige regelingen kenden geen winnaars of verliezers. Hooguit speelde op de achtergrond een in de eis niet nader aangeduid conflict.⁴⁰ Wanneer de willige rechtspraak buiten beschouwing blijft, blijkt in 1664 vierendertig procent van de kwesties in het dingboek van grote zaken eerst voor het college van vredemakers te hebben gediend. Dat houdt in dat tweederde van de eisers direct een proces voor de civiele vierschaar aanspande. Hoeveel er daarvan al in 1663 door de vredemakers waren behandeld, is niet onderzocht. Maar veel zullen dat er niet geweest zijn.⁴¹

Tabel 8.2 Verdeling van de onderzochte processen in de dingboek van grote zaken (1664-1668), in vergelijking met de vredemakersboeken (1664). Tussen haakjes staat het aantal vervolgzaken in de rubriek.

Categorie	Dingboek		Vredemakersboek	
	N	%	N	%
Persoonlijke levenswandel	31 (0)	2	270 (51)	13
Huwelijk en zedelijkheid	62 (2)	4	7 (4)	<1
Contracten en afspraken	1461 (26)	94	1939 (688)	87
Totaal	1554 (28)	100	2216 (743)	100

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F,G; 47 2H,2I.

De zestienhonderd processen in de dingboeken van grote zaken van 1664-1668 kunnen worden opgedeeld in de al eerder toegepaste categorieën 'persoonlijke levenswandel', 'huwelijk en zedelijkheid' en 'afspraken en contracten'. In de registers staat, in tegen-

³⁹ Een 'willig decreet' gaf de koper van onroerende goederen, waarvan de verkoper zijn eigendom niet voldoende kon bewijzen, de zekerheid dat derden geen aanspraak meer op het goed konden maken (RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 186v; Van Iterson, *Willig decreet*, 16-19; Verburgt, *Levering van onroerende zaken*, 78-94). 'Willige condemnaties' volgden op minnelijke schikkingen die de betrokken partijen al buiten de rechtbank hadden bereikt. De gerechtelijke bevestiging verschafte de schikking dezelfde rechtskracht als een gewoon vonnis (vgl. Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 258-261). Met een 'arrest' kon een crediteur de betaling van zijn uitstaande schulden veiligstellen door een debiteur, wanneer hij dreigde te vluchten, tot aflossing te dwingen. Hiervoor was instemming van de eigenaar van de gearresteerde goederen niet nodig. Van voluntaire rechtspraak is in dit geval geen sprake (Van der Linden, *Verhandeling over de judicieele practijc I*, 268-269). Met een 'cessie' kon een debiteur afstand doen van zijn bezit ten behoeve van zijn creditoren, wanneer hij of zij niet meer bij machte was alle schulden af te lossen (De Damhouder, *Practycke civile*, 154-157). Wanneer een schuldenaar in de toekomst nog wel mogelijkheden zag om zijn of haar leningen terug te betalen, bestond de mogelijkheid om door een 'inductie' extra tijd te krijgen om de schuldeisers te voldoen (Van der Linden, *Verhandeling over de judicieele practijc I*, 408). Middels een 'relief' kon een partij zich uit een ongeldige zakelijke verbintenis terugtrekken, bijvoorbeeld omdat hij tot de transactie was gedwongen of ten tijde van de overeenkomst minderjarig was etc. (De Blécourt, *Kort begrip*, 275; Van der Linden, *Verhandeling over de judicieele practijc II*, 174-177). Een 'beneficentie van inventaris' gaf erfgenamen de mogelijkheid om een boedel eerst te inventariseren alvorens deze te aanvaarden (De Blécourt, *Kort begrip*, 369-370).

⁴⁰ Voluntaire rechtspraak stond tegenover contentieuze rechtspraak, waaraan een contentie of twist ten grondslag lag. In het hierna volgende zullen deze vrijwillige regelingen alleen in tabellen worden opgenomen om het relatieve belang ervan uit te drukken.

⁴¹ Slechts 2 zaken die in 1665 voor de civiele vierschaar dienden, konden in de vredemakersboeken van 1664 worden teruggevonden. Voor latere jaren ontbreekt een relatie met de vredemakersboeken van 1664.

stelling tot de vredemakersboeken, bij vrijwel iedere zaak een korte omschrijving, wat de rubricering vrij eenvoudig maakt. Slechts achtentwintig processen bevatten onvoldoende informatie om ze in een categorie onder te brengen, terwijl van achttien processen helemaal geen gegevens bekend zijn. Deze laatste zaken blijven verder buiten beschouwing. Een ander onderscheid is dat de griffier van de civiele vierschaar na een *défaut* een kwestie niet opnieuw op de rol plaatste, maar alle proceshandelingen in één zaak onder elkaar zette. Dit betekent dat in de dingboeken geen dubbelstellingen voorkomen en ontwikkelingen in een proces vrij nauwkeurig kunnen worden gevolgd.

Net als het college van vredemakers kreeg de civiele vierschaar het meest te maken met zaken op het gebied van de 'contracten en afspraken', zij het dat het overwicht van deze categorie dit keer nog groter is. Dit komt maar voor een klein deel door een vertekening in de rubriek 'afspraken en contracten', waarin ook de vrijwillige rechtspraak is opgenomen. Wanneer die zou worden weggelaten, worden de verschillen tussen beide civiele rechtbanken nauwelijks kleiner.⁴² De rubriek 'huwelijk en zedelijkheid' is bijna negen keer zo groot als in de vredemakersboeken. Omgekeerd is de categorie 'persoonlijke levenswandel' met eenzelfde factor verkleind. In het nu volgende zullen de diverse geschillen per categorie nader worden toegelicht.

8.3.1 Persoonlijke levenswandel

Belediging

Net als bij de vredemakers maakten beledigingszaken het grootste deel van de rubriek 'persoonlijke levenswandel' uit. Maar het aantal ligt in de dingboeken van grote zaken wel beduidend lager. Dit komt omdat beledigingen, bijvoorbeeld als gevolg van een scheldpartij, idealiter om een snelle en openbare reparatie van de eer vroegen.⁴³ Het was van belang om direct op de juiste manier in de tegenaanval te gaan en ten overstaan van iedereen die de belediging had gehoord of gezien, de eigen reputatie te verdedigen en de dader te dwingen de gewraakte woorden terug te nemen. Een proces voor de civiele vierschaar duurde voor velen te lang om de schade van een belediging effectief te kunnen repareren. Bovendien was zo'n rechtszaak kostbaar en de uitkomst ervan onvoldoende zeker. Beide partijen konden bijvoorbeeld getuigenverklaringen overleggen en dan was het maar de vraag aan welke de rechters het meeste geloof zouden hechten.⁴⁴

Vandaar dat bij beledigingskwesties een kwart van de eisers in 1664 voorafgaand aan het geding voor de vierschaar een zaak bij de vredemakers had aangespannen. Maar daar konden zij niet tot overeenstemming komen. Vermoedelijk waren zij op meer uit dan alleen een opgelegde herroeping of *amende honorable*.⁴⁵ Ze waren zo diep gekwetst dat daar ook een financiële compensatie tegenover moest worden gesteld, te weten de

⁴² De categorie 'afspraken en contracten' bevat 365 gevallen van vrijwillige rechtspraak (23% van het totaal, 25% van de bewuste rubriek). Worden die weggelaten, dan wordt het plaatje voor de dingboeken van grote zaken (N=1189): persoonlijke levenswandel (31 of 3%), huwelijk en zedelijkheid (62 of 5%) en afspraken en contracten (1096 of 92%).

⁴³ Vgl. Grootes, 'Bredero's Spaanschen Brabander', 63; Dinges, *Der Mauremeister*, 290-298; Leuker, 'Schelmen', 319; Roodenburg, 'Notaris en de erehandel', 378-380; Garrioch, 'Verbal insults', 116; Idem, *Neighbourhood and community*, 41.

⁴⁴ Garnot, 'Deux approches', 431-439. Vgl. De Waardt, 'Ehrenhändel, Gewalt und Liminalität', 317-318.

⁴⁵ Zie hoofdstuk 7, par. 7.4.1.

amende profitable. De geëiste vergoeding in de dingboeken lag meestal ver boven de tweehonderd gulden, de competentiegrens van de civiele vierschaar bij grote zaken. Gemiddeld bedroeg de vordering vierhonderdvijfenzeventig gulden, wat feitelijk neerkwam op een modaal jaarsalaris. Dat is dus beduidend meer dan de twaalf gulden die het college van vredemakers in een handjevol gevallen bij beledigingen oplegde.⁴⁶ Hierbij moet worden opgemerkt dat uitgerekend van de beledigingskwesities die eerder aan de vredemakers zijn voorgelegd geen eis bekend is. Ook kwam de vierschaar in die zaken niet tot een vonnis. Doorgaans hing de hoogte van de eis af van de ernst van de belediging zoals de eiser die zelf inschatte.⁴⁷ Het geld kwam doorgaans ten goede aan de armen in de stad. Daarmee wekt de compensatie meer de indruk van een boete dan van een schadeloosstelling.⁴⁸

Tabel 8.3 Verdeling van de onderzochte processen voor de civiele vierschaar (1664-1668) waarin moeilijkheden op het gebied van de persoonlijke levenswandel naar voren komen, in personen (T), mannen (M) en vrouwen (V) en aantal zaken (N). Tussen haakjes staat het aantal vervolgzaken in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664			Gedaagde			Zaken	
	Eiser			M	V	T	N	%
Belediging	17	1	18 ⁴⁹	16	5	21	18	58
Fraude	6	0	6	7	0	7	6	19
Geweld	2	1	3 ⁵⁰	3	0	3 ⁵¹	4	13
Twist	3	0	3	3	0	3	3	10
Totaal	28	2	30	29	5	34	31	100

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F en G.

In vergelijking met de vredemakersboeken zijn de beledigingszaken uit het grote dingboek aanzienlijk gedetailleerder. Zo bevatten ze doorgaans de gewraakte scheldwoorden en vermelden ze de betekenis daarvan voor de eiser, zowel in zorgvuldig gekozen omschrijvingen als in de hoogte van de *amende profitable*. De gebruikte bewoordingen in de vordering waren van de hand van procureurs, die ook vaak notaris waren. Zij kenden de rechtspraktijk en wisten welke argumenten het in de rechtszaal goed deden. Daarbij waren ze ook bedreven in de kunst van het weglaten. Procesvertegen-

⁴⁶ Bij vredemakerszaken werd de eis niet weergegeven en moet voor een vergelijking dus op de vonnissen worden afgegaan. Overigens eiste één keer een benadeelde voor de civiele vierschaar een *amende profitable* van slechts vijftwintig gulden. Wellicht speelde hierbij mee dat hij tegelijk om strafrechtelijke vervolging van de gedaagde vroeg (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 210 (4-2-1666)). De zaak is niet van een vonnis voorzien. Tot een strafrechtelijke vervolging kwam het evenmin.

⁴⁷ Zie onder meer: RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 283 (18-4-1666). Vgl. De Groot, *Inleidinge*, III.35.2.

⁴⁸ Zie bv. RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 8 (2-9-1666); Broers, *Beledigingszaken*, 169. Vgl. Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Regt*, IV, 37.1. Soms werd het aan de schepenen overgelaten om een doel voor het geëiste geld te bepalen (RAL, ORA, inv.nr. 47 F, p. 283 (18-4-1666)).

⁴⁹ In één zaak was de eiser een echtpaar; in een andere kwestie was de eiser een ongespecificeerde groep erfgenamen. Deze laatste is niet meegerekend.

⁵⁰ Eén van de eisers waren de voogden van een weeskind. Deze zijn niet nader aangeduid en niet meegemeld.

⁵¹ Eén keer waren de gedaagden niet nader aangeduide voogden van een weeskind. Zij zijn niet meegemeld.

woordigers gaven in hun teksten bijvoorbeeld alleen de scheldwoorden van de tegenpartij weer – de meest bezwaarlijke zoveel mogelijk woordelijk – en voorzagen deze van een moreel oordeel, zoals ‘een zeer kwade, enorme ende onverdragelijke injurie, strekkende om de eiser van zijn goede naam en faam te beroven’.⁵² Eventueel aanstootgevend gedrag van de eiser lieten ze weg, net als bij notariële attestaties het geval bleek. Alles werd in het werk gesteld om de gedaagde zwart te maken en de eiser zo onschuldig mogelijk te laten lijken.

Mannen werden vaak beschuldigd van professioneel wangedrag. Gangbare scheldwoorden als ‘dief’ en ‘schelm’ trokken iemands betrouwbaarheid en daarmee de kredietwaardigheid in twijfel. Hetzelfde gold voor de meeste andere scheldwoorden. Had de man in kwestie zich niet verrijkt ten koste van zijn geldschieters? Een dergelijke verdenking was gezien het economische belang van het kredietsysteem, voldoende om iemands reputatie grote schade toe te brengen.

Tabel 8.4 Scheldwoorden tegen mannen in de dingboeken van grote zaken (1664-1668).

Scheldwoord	N	Scheldwoord	N
Dief	7	Landverrader	1
Schelm	4	Uitziuper	1
Duivel	2	Hoerendop	1
Guit	2	Schaggelaar	1
Fielt	1	Rossiaan	1
Vagebond	1		

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F,G.

Het overzicht van tabel 8.4 geeft een enigszins vertekend beeld. Variaties als ‘dubbele dief’ of ‘oude duivel’ zijn er niet apart in opgenomen. Bovendien is een aantal scheldwoorden afkomstig uit één zaak. Zo werd Dirck Smith op drie maart 1666 door Claes Gerritsz. Peltenburch publiekelijk uitgescholden voor een ‘landverrader’, een ‘deugniet’ en een ‘uitziuper’. Dirck zou dus volgens Claes een uiterst onbetrouwbaar persoon zijn [deugniet] en iemand die anderen van hun geld en goed beroofde [uitzooop] door woeker. Zelfs de Republiek zou bij hem niet veilig zijn. Mogelijk kwam Dirck Smiths familie uit Engeland; niet toevallig, want in 1666 was de Tweede Engelse Oorlog nog in volle gang.⁵³ Ook Neeltje Damin de Vet, de vrouw van Claes, mengde zich in de strijd. Zij beet Dirck onder meer toe: ‘Jou landverrader, jou uitziuper, hoerendop, schaggelaar’. In haar ogen was Dirck niet alleen in zijn beroepsuitoefening onbetrouwbaar [schaggelaar], ook op seksueel gebied deugde hij niet. Hoerendop kan zowel worden vertaald met hoerenwaard als met hoerenloper. In het eerste geval trok Neeltje de kuisheid van Dircks vrouw in twijfel, in het tweede geval zou hijzelf over-

⁵² RAL, ORA, inv.nr. 44 F (31-5-1665).

⁵³ Helaas is dit niet goed meer na te gaan, gezien de vele Dirck Smiths die in Leiden woonden. Het NH-ondertrouwboek bevat alleen al acht verschillende Dirck Smiths. Eén van hen was soldaat uit Engeland.

spelig zijn. Hoe het ook zij, Dirck voelde zich buitengewoon beledigd en eiste van Claes en zijn vrouw een *amende honorable* én een financiële compensatie van maar liefst duizend gulden.⁵⁴ De zaak eindigde zonder veroordeling.⁵⁵

Onder de eisers bevonden zich in de onderzochte periode nauwelijks vrouwen. Het is daarom niet goed mogelijk om op deze plaats dieper in te gaan op de scheldwoorden die voor vrouwen bestemd waren. Slechts één keer komt in de dingboeken van grote zaken het begrip ‘dikke duivel’ voor, waarbij ‘duivel’ in dit geval staat voor een gewetenloze vrouw.⁵⁶ De woorden waren gericht aan Elsje Hendricx de Brinck, de vrouw van een spekkoper. Overbuurvrouw Marijtje Gerritsd. had haar in het vroege voorjaar van 1666 zo genoemd omdat Elsje geld uit haar toonbank zou hebben gestolen. Dit ‘bewees’ Marijtje met de suggestie dat haar overburen zo naar binnen konden kijken en dus moesten weten waar haar geld lag. Verder zette ze de aantijging kracht bij door zich omstandig op de borst te kloppen.⁵⁷ Maar het meest probeerde de vrouw haar omgeving te overtuigen door de beschuldiging voortdurend te herhalen. Blijkbaar slaagde ze daar goed in. In juli zag Elsje zich genoodzaakt een attestatie te laten optekenen bij een notaris.⁵⁸ Maar dat lijkt weinig te hebben geholpen. Twee maanden later kwam het uiteindelijk tot een proces voor de civiele vierschaar. De eis bestond uit een *amende honorable* en *profitable* ter grootte van tweehonderd gulden. De verdediging reageerde pas na drie dagvaardingen en pleitte voor het niet ontvankelijk verklaren van de eis. De zaak verdween zonder vonnis uit de dingboeken.⁵⁹

Het destijds meeste gebruikte scheldwoord voor vrouwen, ‘hoer’, waarmee hun kuisheid of seksuele betrouwbaarheid in twijfel werd getrokken, ontbreekt in de dingboeken tussen 1664 en 1668.⁶⁰ Wel is van een uiterst summier beschreven zaak uit 1664 een notariële attestatie terug te vinden. Daarin valt het woord ‘hoer’ wel. De getuigenverklaring is echter opgesteld in opdracht van de gedaagde partij, Marija Ariensd. Zij liet daarin een buurvrouw verklaren dat haar tegenstanders, Johan del Homel en zijn vrouw, bij wie ze als dienstmeisje werkte, de kwestie waren begonnen door haar valselijk van diefstal te beschuldigen. Toen Marija namelijk om uitbetaling van haar loon vroeg, hadden Johan en zijn vrouw dat geweigerd omdat ze een zilveren lepel van hen zou hebben ontvreemd. Daarop schold Marija Johan uit voor ‘guit’ en ‘schelm’.⁶¹ Dit kwam haar op een oorvijg van diens vrouw te staan.⁶² Marija bond in en vertrok, terwijl

⁵⁴ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 283 (18-4-1666); vgl. Gowing, ‘Language, power and the law’, 37.

⁵⁵ De partijen kunnen buiten de rechtbank om een oplossing hebben bereikt (Piant, ‘La petite délinquance’, 447,451). Maar ook kan het geld om verder te procederen op zijn geweest (Broers, *Beledigingszaken*, 213-214).

⁵⁶ Zie ‘duivelin’ in het WNT. Vgl. Dinges, *Der Maurermeister*, 224.

⁵⁷ Op de borst kloppen gaf uiting aan verontwaardiging of een nadrukkelijke bevestiging.

⁵⁸ RAL, ONA, inv.nr. 1099, nr. 90 (12 juli 1666).

⁵⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 8 (2-9-1666). De procureur stelde in zijn eis dat ‘Ijder een is verplicht te leven sonder ijemant in de wereld en bijzonderlijk mede sijn gebuijren te injurieren en sulcx denselven in desselfs eer, goede naem ende faem te laederen en quetsen’.

⁶⁰ Hoererij omvatte zowel bandeloos gedrag, overspel en ontuchtig gedrag als betaling voor seksuele handelingen. Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 94,95; Dinges, ‘Geschlecht und Ehre’, 181; Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 73,74; Garrioch, ‘Verbal insults’, 112.

⁶¹ Een ‘guit’ is een leegloper of schooier en met ‘schelm’ wordt een schurk of boosdoener aangeduid.

⁶² Over het algemeen sloegen mannen niet zomaar vrouwen. Dat was weinig eervol. Vandaar dat de vrouw van Johan del Homel de oorvijg uitdeelt, nadat haar man door Marija was uitgescholden (vgl. Dinges, *Maurermeister*, 372,373).

Johans vrouw haar nariep: 'hoer, hoer'. Daarbij zou ze Marija ook tegen haar achterste hebben geschopt. Een andere getuige, opnieuw een buurvrouw, suggereerde dat er wellicht meer aan de hand was dan alleen het weigeren van dienstloon wegens een vermeende diefstal. Johan zou Marija ook een gouden ring hebben aangeboden.⁶³ Wilde Marija doen geloven dat haar meester haar wilde verleiden? In dat geval lijken ook het scheldwoord 'hoer' en de trap onder het achterwerk, als zetel van de oneer, meer op hun plaats.⁶⁴ Hoe dan ook, het waren uiteindelijk Johan en zijn vrouw die Marija wegens belediging voor de civiele vierschaar daagden. Marija's insinuaties vormden een gevaar voor Johans reputatie als eerzame echtgenoot.⁶⁵ De zaak bleef zonder vonnis. Ook de eis is niet weergegeven.⁶⁶

Slechts twee keer in de onderzochte periode deden de schepenen uitspraak in een beledigingszaak. Eenmaal bleef deze beperkt tot de vaststelling dat de rechtbank de betrokken partijen had weten te verzoenen.⁶⁷ Waarschijnlijk had het forum in een arbitragepoging een schikking voorgesteld die door beide kemphanen was aanvaard. De gedaagde moest in dat geval zeggen dat de eiser een man of vrouw van eer en deugd was, terwijl de eiser op zijn beurt geacht werd het proces te staken. Van een rechterlijk vonnis was zodoende geen sprake.⁶⁸ De tweede uitspraak veroordeelde de gedaagde tot het vragen van vergiffenis.⁶⁹ In zekere zin, hoewel het niet zo genoemd werd, kwam dit neer op een *amende honorable*. Onbekend is of de eiser ook om een *amende profitable* had gevraagd, aangezien de eis in de zaak niet is weergegeven. Maar dat lijkt wel waarschijnlijk. In de vorderingen die wél vermeld zijn, gingen 'eerlijke' en 'profijtelijke' betering hand in hand. Daarmee lijkt het erop dat rechters, wanneer in het zeldzame geval dat geschilvoerende partijen hun zaak tot het eind toe volhielden, vooral belang hechtten aan de *amende honorable*. Daar waren de schikkingen ook op gericht geweest.⁷⁰

Het grootste deel van de kwesties is vermoedelijk buiten de rechtbank tot overeenstemming gebracht, bijvoorbeeld met hulp van zelfgekozen scheidsmannen. Verschillende notariële verzoeningsovereenkomsten wijzen daar ook op. Deze werden nadrukkelijk opgesteld om een einde te maken aan lopende processen.⁷¹ In principe konden schepenen zelf een schikking voorstellen door als goede mannen op te treden, maar dat is in de onderzochte periode met betrekking tot beledigingskwesties zoals gezegd maar één keer gebeurd. Verwijzingen naar externe arbiters ontbreken in de dingboeken. De meeste buitengerechtelijke overeenstemmingen lijken dus geheel op eigen initiatief van de direct betrokkenen tot stand te zijn gekomen.

⁶³ RAL, ONA, inv.nr. 775, nr. 700 (22-4-1664).

⁶⁴ Vgl. Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 71. Maar het zitvlak kan volgens Dinges, met een verwijzing naar Freud, ook met fecaliën worden geassocieerd, waardoor het naar diefstal zou verwijzen. Het snel vergaren van geld lijkt dan op het vermogen om 'immer wieder mühelos Ausscheidungen zu produzieren' (Dinges, *Mauremeister*, 220).

⁶⁵ De geruchten waren kennelijk hardnekkig. Immers, wie werd beledigd door zijn mindere (in sociaal opzicht), hóefde niet te reageren (vgl. Leuker, 'Schelmen', 319).

⁶⁶ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 95 (25-6-1664).

⁶⁷ Idem, p. 51 (z.d.).

⁶⁸ Vgl. Broers, *Beledingszaken*, 186.

⁶⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 87 (19-2-1664).

⁷⁰ Vgl. Broers, *Beledigingszaken*, 193, 213.

⁷¹ Zie hoofdstuk 6, par. 6.4.

Daarmee past het mobiliseren van de civiele vierschaar en het eisen van hoge bedragen ter compensatie van de geleden reputatieschade in het al eerder beschreven ritueel van *Ehrenhandel*. Het ging erom de dader tot herroeping van de belediging te dwingen, in ernstige gevallen met hulp van de schepenbank, zonder de bedoeling dat het geschil met een vonnis beëindigd zou worden. *Instrumenteel forumgebruik* diende daarbij als persiemiddel. Door een proces aan te spannen deden geschilvoerende partijen een ultieme poging om een slepende zaak uit een impasse te halen. Dit blijkt ook uit de gemiddelde tijdsduur tussen de gewraakte belediging en het begin van het proces voor de vierschaar. Deze beliep zo'n zestig dagen, met uitschietters naar beneden van drie dagen en naar boven van ruim tweehonderd dagen. Eisers maakten dus over het algemeen een weloverwogen keus voor het aanspannen van een rechtszaak. Het oogmerk was steeds het herstel van de situatie van vóór de belediging, niet het verkrijgen van een vonnis. Dader en slachtoffer woonden dikwijls dicht bij elkaar. Zij moesten ook na de gepleegde feiten verder met elkaar en de buurtgenoten. Gerechtelijke uitspraken brachten zelden een echte oplossing van het conflict. Ze maakten veeleer een definitief einde aan relaties tussen burens dan dat ze deze herstelden.⁷²

Zoals al is opgemerkt waren zo goed als alle eisers in de subcategorie 'belediging' mannen. In twee gevallen was sprake van een echtpaar als eiser. Ook onder de gedaagden bevonden zich veel mannen. Van de vijf vrouwen werden er twee samen met hun man gedagvaard en één met haar vader als voogd; de andere twee verschenen alleen, maar waren wel getrouwd. Dit beeld wijkt sterk af van de beledigingskwesaties uit de vredemakersboeken. Daar bestonden de eisers en gedaagden voor een belangrijk deel uit ongehuwde vrouwen die zich te weer moesten stellen tegen verdenkingen van onkuisheden. Voor de civiele vierschaar werden vooral zakelijke belangen verdedigd. Eenderde van de eisers was koopman. De overigen waren werkzaam als bakker, brandewijnverkoper, pachter van de brandewijnaccijns, brouwer, chirurgijn, loodgieter en zilversmid.⁷³ Ook de meeste gedaagden hadden zelfstandige beroepen, met een dienstmaagd als uitzondering.⁷⁴ Voor hen was het voeren van een civiel geding een bereikbare mogelijkheid als dat voor eerherstel nodig was. Ongehuwde vrouwen waren duidelijk niet in de positie om hun eer voor de civiele vierschaar te verdedigen. Ze beschikten niet over het geld en overzagen de complexiteit van de procesvoering onvoldoende om een pro-deoprocedure aan te vragen. Andere manieren om op beledigingen te reageren, waren voor hen aantrekkelijker. De stedelijke elite stapte evenmin naar de stedelijke rechtbank bij een belediging. Beschimpingen van mensen met een beduidend lagere status kon zij doorgaans eenvoudig negeren. Wie overheidsdienaren in functie beledigde, liep veeleer kans op een proces aan het Hof van Holland. En wanneer repre-

72 Egmond, 'Recht en krom', 3; Garrioch, *Neighbourhood and community*, 38, 227; Sharpe, 'Such disagreement', 175. Vgl. Lis en Soly, 'Goede buur', 106, 107.

73 Van 4 van de 17 eisers is geen beroep weergegeven.

74 Slechts 9 gedaagden zijn van een beroepsaanduiding voorzien: brouwer (2x), dienstmaagd, hoedenmaker, loodgieter, predikant Lutherse kerk (2x), timmerman en viskoper.

sentanten van de elite elkaar beledigden, losten die dat vaak op een andere, meer informele wijze op, bijvoorbeeld door ingrijpen van de eigen familie.⁷⁵

Fraude

Het aantal fraudekwesties in het dingboek van grote zaken is beperkt. Het register bevat er tussen 1664 en 1668 maar zes. Steeds ging het om gesjoemel met de stedelijke belastingen. Dit waren criminele vergrijpen, die door de schout op ordinaire wijze, dus volgens de rolprocedure werden vervolgd, al dan niet samen met de benadeelde belastingpachter.⁷⁶ Drie keer was sprake van fraude met zogeheten biercedulen, schriftelijke bewijsjes dat de eigenaar ervan de bieraccijns betaald had. Het was brouwers en bierdragers ten strengste verboden om de betalingsbewijzen onderling te verhandelen. Ook mochten bierdragers volgens hun eed geen biervaten verkopen of exporteren waarvan het bonnetje ontbrak. Verder was het schenken van drank, waarover geen accijns was betaald, strafbaar. Wie de regels overtrad, riskeerde een flinke boete, een werkverbod en zelfs een gevangenisstraf.⁷⁷ De sancties waren mede zo zwaar omdat de bieraccijns een van de voornaamste stedelijke inkomstenbronnen was. Bovendien maakte de hoogte van de impost fraude lonend, zo wist ook het stadsbestuur.⁷⁸ Pachters van de bieraccijns en hun klerken hadden de taak om goed op eventuele fraude te letten. Wie bedrog op het spoor kwam, moest dat aan de schout melden. Die diende er vervolgens werk van te maken.⁷⁹

Het is opmerkelijk dat tussen 1664 en 1668 het aantal gevallen van fraude met de bieraccijns zo klein is, gezien de vele brouwers, bierdragers en bierverkopers in de stad. Daar komt nog bij dat twee van de drie betreffende kwesties eigenlijk één zaak vormen. Ze hadden allebei betrekking op brouwerij 'De Hollandsche Tuijn'. Deze was gevestigd aan de noordzijde van de Hogewoerd, nabij de Breestraat. Het bedrijf was sinds 1665 grotendeels in handen van Cornelis Emaus.⁸⁰ In 1668 werden de brouwer en twee van zijn bierdragers gedagvaard wegens gesjoemel met biercedulen. Cornelis had vermoedelijk bier afgezet zonder daarover de vereiste belastingen te betalen. Dit kwam hem te staan op vijftig gulden boete en een brouwverbod van een half jaar.⁸¹ De bierdragers, die het onbelaste bier buiten de stad hadden vervoerd, kregen het nog zwaarder voor de kiezen. Ze raakten hun ambt kwijt en moesten bovendien twee we-

⁷⁵ Een andere mogelijkheid was het uitvechten van een duel, maar dat lijkt vooral in omliggende landen gewoonte te zijn geweest (vgl. Spierenburg, 'Masculinity', 7-18; Roodenburg, 'Eer en oneer', 137).

⁷⁶ Het laatste criminele proces wegens fraude met de bieraccijns (impost) dateert van 1632 (Van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken*, 189 (5-5-1632)). Voor criminele vergrijpen die door middel van een burgerlijk proces werden berecht: Monballyu, 'Het onderscheid', 124-125.

⁷⁷ RAL, GA, inv.nr. 191, art. 2, 22-25. Vgl. Unger, *A history of brewing*, 150-151; Roodenburg, *Onder Censuur*, 375-376; Van Deursen, *Kopergeld*, 208.

⁷⁸ RAL, SAII, inv.nr. 1969. Zie ook Marsilje, 'Het economische leven', 105, 106; Unger, *A history of brewing* 140-145, 157; Nagtegaal, 'Stadsfinanciën', 111.

⁷⁹ RAL, SAII, inv.nr. 189 (9-1-1662); Idem, GA, inv.nr. 191, art. 26; Knappert, 'Uit het Leidse volksleven', 23.

⁸⁰ Een kwart van de brouwerij was van Annetje, de weduwe van brouwer Marcus Piaet en de schoonzus van Cornelis' vrouw Marija Piaet (RAL, ORA, inv.nr. 67, p. 290).

⁸¹ RAL, ORA, inv.nr. 44 G (2-6-1668), p. 170.

ken voor eigen rekening de gevangenis in op water en brood.⁸² In een ander geval van fraude met betalingsbewijsjes mocht de gedaagde bierdrager zijn ambt behouden, maar diende hij wel vijfentwintig gulden boete te betalen. Ook hij moest twee weken op eigen kosten de cel in.⁸³

Dat ontduiking van voorschriften of geknoei met de administratie zo weinig in de dingboeken voorkwam, heeft te maken met de omvang en de inrichting van de toenmalige politie en justitie. De schout had maar twee plaatsvervangers en tien dienaren tot zijn beschikking in een stad met ruim zestigduizend inwoners.⁸⁴ Hij moest dus efficiënt te werk gaan. Vandaar dat hij overtreders vaak beboette zonder dat het tot een rechtszaak kwam. De schout verdiende zelfs, bij gebrek aan salaris, zijn boterham aan de boetes. De dingboeken van grote zaken, alsmede de correctieboeken, bevatten dus hoofdzakelijk de meer problematische overtredingen of die gevallen waarin de verdachten weigerden te betalen.⁸⁵ Aan de andere kant moet ook een zekere mate van willekeur niet worden uitgesloten. Gezien de grote macht van de schout, zouden ook nog andere, meer irrationele factoren meegespeeld kunnen hebben bij de beslissing om juist deze zes fraudeurs voor de civiele vierschaar te dagen. Maar dat kan uit de bronnen niet worden bewezen.⁸⁶

Alle vermeende fraudeurs in de onderzochte periode waren mannen. Inherent aan de categorie hadden zij beroepen waarin ze te maken hadden met de afdracht van accijnzen, zoals brouwers, bierdragers en bakkers. Veel meer kan hier, gezien het beperkt aantal fraudezaken, niet over worden gezegd. De categorie had veel groter of diverser kunnen zijn, aangezien vrijwel alle dagelijkse levensbehoeften met accijnzen waren bezwaard.⁸⁷ Overigens moest nog een handjevol fraudeurs voor de criminele vierschaar verschijnen. Ook zij werden gedaagd door de schout en doorgaans berecht volgens de ordinaire procedure en ook zij waren mannen.⁸⁸ Natuurlijk konden vrouwen evengoed frauderen met stedelijke belastingen, bijvoorbeeld wanneer ze als weduwe de nering van hun man voortzetten. Daarnaast waren het over het algemeen juist vrouwen die de financiën van het familiebedrijf bijhielden en de in- en verkoop voor hun rekening namen. Een enkele keer, zij het niet in de onderzochte periode, liepen ook zij tegen de lamp.⁸⁹

⁸² Ibidem, p. 173.

⁸³ Ibidem, p. 175.

⁸⁴ RAL, SAIL, inv. 1073; Idem, inv. 726; Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leijden*, 600vv.

⁸⁵ Vgl. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 235-236.

⁸⁶ Vgl. Egmond, 'Recht en krom', 3,29,30.

⁸⁷ Denk aan wijn, vlees, zout, turf, brandhout, boter, zeep, kaarsen, zoutevis, fruit, olie, tabak en wol (Bos & Van Maanen, *Fiscale bronnen*, 11).

⁸⁸ RAL, ORA, inv.nr. 4 N, p. 254 (6-2-1664), 259v (21-2-1664), 264 (17-7-1664); Idem, inv.nr.4 O 16 (10-8-1667), 21 (12-7-1668). Het gaat in de correctieboeken om andere fraudekwesties dan in de civiele dingboeken.

⁸⁹ Vgl. Schmidt, *Overleven na de dood*, 145; Roodenburg, 'Eer en oneer', 133,134; Garricho, *Neighbourhood and community*, 83.

Geweld

In de onderzochte dingboeken van grote zaken zijn processen wegens geweld op één hand te tellen. Het vergrijp leende zich eenvoudig niet goed voor een burgerlijk proces. Zo kwam mishandeling, waarbij iemand zwaar gewond, verminkt of vermoord werd, in aanmerking voor een strafzaak. Op dergelijke zware misdrijven stonden lijfstraffen of zelfs de doodstraf. Maar ook gewone vechtpartijen vormden zelden aanleiding voor een civiele procedure. Dergelijk geweld lokte vaak alleen tegengeweld uit. Wie werd uitgedaagd, hoorde daarop in te gaan en niet naar de vierschaar te stappen om de dader aan te klagen.⁹⁰ Wel kon de schout gewelddadigheden als verstoringen van de openbare orde in een crimineel proces vervolgen, zowel in een ordinaire als in een extraordinaire procedure met ondervragingen en eventueel tortuur. Maar dat gebeurde zelden, gezien het geringe aantal processen wegens geweld of agressie in de correctieboeken en de criminele vonnisboeken.⁹¹ De dingboeken van grote zaken bevatten in de onderzochte periode vier geweldszaken. Deze draaiden om gewelddadigheid in het algemeen. Wanneer er ook scheldpartijen aan te pas kwamen, zijn de zaken als feitelijke injurieën onder 'beledigingen' geschaard, terwijl echtelijk geweld in de categorie 'huwelijk en zedelijkheid' is ondergebracht, die hierna besproken wordt.

In civiele geweldszaken stond niet de agressie zelf centraal, maar de gevolgen die de eiser daarvan had ondervonden. Kort en goed eisten de slachtoffers een schadevergoeding voor de gemaakte medische kosten en compensatie voor bijvoorbeeld arbeidsongeschiktheid.⁹² Zo was Anna Catrijn een zaak tegen voller Guillaume le Clerque begonnen, nadat hij haar in 1663 met een houten spoelbak buiten westen had geslagen. De achtergronden van het incident blijven helaas onduidelijk, ondanks de reeks notariële attestaties die Anna ter ondersteuning van haar zaak liet opmaken. Mogelijk verdacht de voller Anna van diefstal en ging hij daarom door het lint toen zij weer bij hem aanklopte.⁹³ Was zij bij hem in dienst geweest? In ieder geval was ze door de klap niet langer in staat om te werken.⁹⁴ Ook op het moment van de rechtszaak, in 1665, zat ze nog steeds ziek thuis. Al die tijd was het niet gelukt om de voller tot een schadevergoeding te bewegen. Twee jaar na het incident was de maat vol.⁹⁵ Anna liet drie attestaties optekenen en begon vrijwel direct daarna een pro-deoproces voor de vierschaar.⁹⁶ Niet alleen eiste ze daarin een schadevergoeding van zeventienhonderd gulden voor de gemaakte medische kosten en de geleden pijn, maar ook nog eens een soort arbeidsongeschiktheidsuitkering *avant la lettre* van drieënhalve gulden per week tot ze weer zou kunnen

⁹⁰ Vgl. Spierenburg, 'Knife fighting', 110, 111; Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 174.

⁹¹ Tussen 1664 en 1668 staan 6 gevallen van gewelddadigheden in de criminele vonnisboeken (moord niet meegerekend) en 3 in de correctieboeken.

⁹² Vgl. De Groot, *Inleiding*, III.34.2.

⁹³ RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 371 (23-4-1665). Zie voor deze zaak ook hoofdstuk 2, par. 2.4.3.

⁹⁴ Idem, nr. 372 (9-4-1665).

⁹⁵ De reden waarom pas in 1665 actie werd ondernomen, wordt niet duidelijk uit de archieven. Mogelijk dreigden de chirurgijn en de *doctor medicinae* die haar behandelden met een proces om haar te laten betalen.

⁹⁶ Idem, nr. 368 (9-4-1665), 370 (27-3-1665).

werken.⁹⁷ Uiteindelijk wees het forum haar tweehonderdvijftig gulden compensatie toe. De rest van haar eis werd niet gehonoreerd.⁹⁸

In een andere zaak, eveneens pro deo, ging het om de gevolgen van roekeloosheid. Tijdens de pinksterdagen van 1667 liep bakker Cornelis Gillisz. mee in de traditionele wapenschouwing van de schutterij, een jaarlijkse optocht met veel vertoon die stevast eindigde in een drinkgelag.⁹⁹ Kennelijk nog vol van het gebeuren, en wellicht ook van de alcohol, had de bakker bij thuiskomst met zijn musket in de lucht geschoten. Daarbij was een twaalfjarig weeskind zodanig in zijn gezicht verwond dat het voortaan een oog moest missen. Volgens een attestatie, die de bakker tot zijn verdediging had laten opstellen, wilde hij zijn buurman een 'eerschot' geven en was hij daarbij heel voorzichtig te werk gegaan. Helaas was de jongen ongemerkt te dicht achter hem gaan staan, waardoor hij geraakt werd door iets dat van de loop afsprong. De bakker trof, met andere woorden, geen enkele blaam.¹⁰⁰ De voogden van het weeskind dachten daar anders over en eisten een vergoeding van de chirurgijnskosten en een compensatie van driehonderd gulden voor de geleden smart, de ontsiering van het gezicht van het slachtoffer en de gederfde inkomsten, aangezien de jongen niet meer zou kunnen werken. De vierschaar oordeelde dat de voogden recht hadden op de helft van de vordering en vergoeding van het meesterloon.¹⁰¹

De vraag is waarom juist deze zaken in het dingboek terecht zijn gekomen. Geweld maakte weliswaar veel meer dan nu deel uit van de samenleving, waardoor daders niet snel voor de rechter werden gesleept. Maar wanneer het geweld verder ging dan een kleine knokpartij en slachtoffers er bijvoorbeeld blijvend letsel aan overhielden, was het geoorloofd de daders om compensatie te vragen. Waarom gebeurde dat niet vaker? Mogelijk werden ook op informele wijze, dus buiten de rechtbank om, regelingen getroffen. De twee onbesproken geweldszaken bleven in ieder geval zonder oordeel van de vierschaar, wat op een onderling akkoord kan duiden. Een aanwijzing is verder dat het notarieel archief veel meer geweldskwesties bevat dan het dingboek en de criminele strafregisters samen.¹⁰² Mogelijk zette de dreiging van een rechtszaak daders onder druk om het met het slachtoffer op een akkoordje te gooien. Maar het is evengoed denkbaar dat het veel requiranten aan tijd en geld voor een daadwerkelijk proces ontbrak. Dat maakte hen ook meer geneigd om een regeling te treffen. Wie geen heil zag in de lange weg van de rolprocedure kon bijvoorbeeld ook de buurtheer mobiliseren.

⁹⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 178 (12-4-1665). Anna produceerde diezelfde maand nog eens twee getuigenverklaringen (RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 373 (23-4-1665)). Onduidelijk is waar Anna deze van betaalde, aangezien ze zonder werk zat en een prodeoproces kreeg; de notariële akten bevatten geen pro-deo aantekening.

⁹⁸ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 178 (12-4-1665).

⁹⁹ Vgl. Knevel, *Burgers in het geweer*, 272,273.

¹⁰⁰ RAL, ONA, inv.nr. 780, nr. 196 (12-6-1667). Een eerschot is een saluutschot of eerbetoon met een geschut (WNT).

¹⁰¹ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 86v (18-6-1667).

¹⁰² Dat het lage aantal geweldszaken toe te schrijven is aan een plotselinge afname van zwaar geweld lijkt niet waarschijnlijk, gezien de gegevens uit de notariële archieven. Weliswaar laten de criminele archieven tussen 1650 en 1670 een daling zien, maar die vormt slechts een tijdelijke dip (Zie Van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken*, 211-276). Vgl. Noordam, 'Strafrechtpleging', 228; Roodenburg, *Onder censuur*, 354; Faber, *Strafrechtpleging*, 66-73; Kloek, 'Criminaliteit en sekse', 133.

Maar of deze vaak in actie moest komen, is onzeker.¹⁰³ Het laagdrempelige college van vredemakers kreeg zelden met geweldszaken te maken, net zo min als de gereformeerde kerkenraden en de doopsgezinde dienaarschap.

Alle gedaagden wegens gewelddadigheden waren man. Natuurlijk is dit aantal veel te klein voor algemene conclusies, maar het klopt met de bevindingen van andere historici dat mannen zich over het algemeen aan zwaarder geweld schuldig maakten dan vrouwen.¹⁰⁴ Onder de eisers bevond zich één vrouw. Deze uitzondering lijkt de regel te bevestigen dat mannen zelden vrouwen sloegen.¹⁰⁵ Hoewel beroepsaanduidingen grotendeels ontbreken, is wel duidelijk dat de status van de eisers laag was. Drie van de vier aanleggers kregen een pro-deoproces. Dat is opvallend. Blijkbaar dreef de noodzaak om de opgelopen fysieke schade vergoed te krijgen, de normaal niet zo juridisch-actieve laagbetaalden tot het beginnen van een rechtszaak. Uitgerekend zij konden een inkomstenderving slecht gebruiken. Twee van hen zaten zelfs helemaal zonder werk als gevolg van de gewelddadigheden. Zij hadden daardoor bovendien de tijd voor een proces. Ook kon hun aanzien in de buurt als werkloze of gehandicapte nauwelijks verder zakken. De gang naar de rechter was voor hen al met al één van de weinige overgebleven opties om wat aan hun situatie te doen en genoegdoening te krijgen.¹⁰⁶

Twist

De drie twistzaken vormen een soort restcategorie binnen de rubriek 'persoonlijke levenswandel'. Het gaat om niet nader beschreven geschillen, waarbij kleine details verraden dat het om een ruzie ging. Zo eiste Hendrick l'Empereur dat Anthoon Lobel binnen zes weken een rechtszaak tegen hem begon naar aanleiding van een of ander voorval. Zo niet dan zou Anthoon eeuwig moeten zwijgen. Wat er precies aan de hand was, blijft onduidelijk. Het proces was waarschijnlijk een soort laatste drukmiddel om de eigen naam te zuiveren en de tegenpartij het zwijgen op te leggen. Tot een vonnis kwam het niet.¹⁰⁷ De twee andere zaken waren vrijwel identiek aan de eerste.¹⁰⁸ Nadere gegevens over de processen ontbreken. Wellicht hebben de eisers eerst een attestatie laten opstellen bij een andere dan de vier onderzochte notarissen, maar dat is, bij gebrek aan een index op het notarieel archief, niet te achterhalen.

¹⁰³ Zie hoofdstuk 2, par. 2.4.3.

¹⁰⁴ Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 194; Idem, *Maurermeister*, 368,369; Kloek, 'Criminaliteit en sekse', 147-148; Roodenburg, *Onder censuur*, 365.

¹⁰⁵ Spierenburg, 'Knife fighting', 117-118; Dinges, *Maurermeister*, 372; Van de Pol, *Amsterdams Hoerdom*, 81.

¹⁰⁶ Over de liminaliteit van o.m. gehandicapten: De Waardt, 'Ehrenhändel, Gewalt und Liminalität', 312.

¹⁰⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 82v (15-6-1667). Vgl. De Blécourt, *Kort begrip*, 326-327.

¹⁰⁸ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 248v (9-12-1665); idem, inv.nr. 44 G, p. 65 (18-5-1667).

8.3.2 Huwelijk en zedelijkheid

De Leidse civiele vierschaar kreeg van alle besproken fora de meeste huwelijksproblemen voorgelegd. Alleen het notarieel archief herbergt vermoedelijk meer echtelijke kwesties, tenminste wanneer de protocollen van alle notarissen tussen 1664 en 1668 zouden worden bestudeerd.¹⁰⁹ Het aantal van tweënzestig processen wordt eens te meer in perspectief geplaatst, wanneer dit wordt vergeleken met de strafrechtspraak. In dezelfde periode kunnen maar negen criminele kwesties op gebied van huwelijk en zedelijkheid worden gevonden.¹¹⁵ Dit aantal ligt overigens lager dan het aantal dat E.M. Kloek ruim tien jaar later in de confessieboeken aantrof. Dit kan te maken hebben met het vervolgingsbeleid van individuele schouten.¹¹⁰

Tabel 8.5 Verdeling van de onderzochte processen voor de civiele vierschaar (1664-1668) waarin moeilijkheden op het gebied van huwelijk en zedelijkheid naar voren komen, in personen (T), mannen (M), vrouwen (V) en aantal zaken (N). Tussen haakjes staat het aantal vervolgzaken in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664			Gedaagde			Zaken	
	Eiser			M	V	T	N	%
Vaderschapsactie/defloratie	5	15	20 ¹¹¹	17	2	19 ¹¹²	20	32
Overspel	7	5	12	6	6	12	12	19
Huwelijkse geboden	7	0	7	2	4	6 ¹¹³	7	11
Overig	4	1	5	3	2	5 ¹¹⁴	5	8
Kwaadwillige verlating	2	3	5	3	2	5	5	8
Echtelijke mishandeling	2	3	5	5	0	5	5	6
Verbreken trouwbeloften	2	2	4	2	2	4	4	6
Verkwisting	3	1	4	2	1	3 ¹¹⁵	4 (2)	6
Totaal	32	30	62	40	19	59	62 (2)	100

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F, G.

109 Voor dit boek zijn de akten van vier notarissen geanalyseerd. Daarin werden 29 huwelijkskwesties aangetroffen. Er waren in de periode 1664-1668 tientallen notarissen actief. Daarnaast was er ook nog een groep notarissen die wel beëdigd was, maar van wie geen protocollen zijn overgeleverd. Onduidelijk is of zij hun ambt hebben uitgeoefend.

110 Het gaat om 7 zaken uit de criminele vonnisboeken en 2 uit de correctieboeken. In de onderzochte periode werden verder nog 3 vrouwen uit de stad gezet wegens niet nader omschreven 'oneerlijk gedrag', maar dat duidt vermoedelijk niet op ontucht o.i.d. (vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 94). Daarmee lijkt het Leidse justitieapparaat betrekkelijk coulant in vergelijking met dat van Delft en Rotterdam. Van der Heijden telde tussen 1550 en 1700 in totaal 1267 processen in beide steden, wat per plaats neerkomt op gemiddeld 21 zaken in 5 jaar (Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 273-275). Helaas heeft Van der Heijden de kwesties niet nader gedifferentieerd. Haar gegevens over Rotterdam suggereren een toename van het aantal zedenmisdriven in de periode 1550-1700 (Van der Heijden, 'Marriage control', 45). Noordam stelt dat in Delft in de tweede helft van de zeventiende eeuw juist een daling werd ingezet (Noordam, 'Strafrechtpleging' 228). Voor de veronderstelde mildheid van de Leidse rechtbank, zie ook Noordam, 'Sterven op het Leidse schavot', 340.

111 Eén van de eisers was een niet nader gespecificeerde groep erfgenamen; deze is niet meegeteld.

112 Eén van de gedaagden was een niet nader gespecificeerde groep erfgenamen; deze is niet meegeteld.

113 In één zaak waren de voogden van een weeskind gedagvaard. Deze zijn niet nader gespecificeerd en daarom niet meegeteld.

114 In één zaak waren niet nader genoemde voogden gedagvaard; in een andere zaak waren twee mannen gedagvaard.

115 In één zaak waren de curatoren van een vrouw gedagvaard; deze zijn niet nader gespecificeerd en daarom niet meegeteld.

Eén van de redenen dat de civiele vierschaar wat betreft huwelijkskwesties met kop en schouders boven de andere fora in de stad uitstak, is dat dit de meest aangewezen instelling was voor scheidingen van tafel en bed, ook wel separaties genoemd. Tenminste, wanneer één van de twee echtelieden goede redenen meende te hebben om zelfstandig verder te willen, terwijl de ander zich daartegen verzette. Waren zowel man als vrouw het over de separatie eens, dan volstond een opgestelde verklaring die ter goedkeuring aan de rechtbank moest worden voorgelegd. In zo'n geval was sprake van vrijwillige rechtspraak.¹¹⁷ Veroorzaakte het stel onrust of geluidsoverlast in de buurt, dan konden omwonenden de schout inschakelen, waarna een strafproces volgde.¹¹⁸ De burgerlijke schepenbank was ook het adres voor echtscheiding of divorcie. Zo'n definitieve ontbinding van het huwelijk was alleen mogelijk na overspel of kwaadwillige verlating.¹¹⁹ Beide zaken golden ook als strafbare feiten. Een crimineel proces, dikwijls naar aanleiding van aangifte door buurtbewoners, behoorde daarom eveneens tot de mogelijkheden, maar kwam aanzienlijk minder vaak voor.¹²⁰

Het meest werd de civiele schepenbank in deze rubriek in beslaggenomen door vaderschapsacties van vrouwen die, naar eigen zeggen, gelokt met valse trouwbeloften, zwanger waren geraakt en die een huwelijk met de verwekker eisten of, als alternatief, een financiële compensatie. Anderen spanden juist een rechtszaak aan om onder trouwbeloften uit te komen of, in een later stadium, de voorgeschreven huwelijksafkondingen te annuleren. In het nu volgende worden al deze kwesties nader belicht.

Vaderschapsacties

Trouwbeloften waren bindend, mits ze in de tegenwoordige tijd gesteld waren en bewezen konden worden.¹²¹ Wie zich eenmaal met iemand had verloofd, kon daar niet meer eenzijdig onderuit. Daarom zagen sommige vrouwen er geen been in om alvast het bed te delen met hun aanstaande. Na de geslachtsgemeenschap zouden volgens traditionele opvattingen ook onderling uitgewisselde, dus niet-bewijsbare, trouwbeloften onomkeerbaar worden.¹²² Maar officieel was seks voor het huwelijk verboden. Vandaar dat burens, uit schaamte voor de eer van hun buurt, soms stellen bij de schout aangaven die niet tot hun trouwdag hadden kunnen wachten. Waren er aantoonbaar

116 Kloek telt voor de periode 1678-1680 17 zedenzaken, waarbij moet worden aangetekend dat het een onvolledig decennium was (vgl. Kloek, 'Criminaliteit en sekse', 133, 142-143).

117 Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 184. In de dingboeken zijn maar twee willige separaties gevonden (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 168v (4-2-1665) en Idem, 44 G, p. 72 (z.d.)). De bewuste echtelieden hoefden volgens Helmers niet perse in harmonie uit elkaar te zijn gegaan (Helmers, *Gescheurde bedden*, 200).

118 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 169-170.

119 Zowel de politieke ordonnantie als Hugo de Groot noemen alleen overspel als reden om een huwelijk te ontbinden, maar in de praktijk gold ook kwaadwillige verlating als scheidingsgrond (vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 161; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 73; De Smidt, *Compendium*, 23).

120 Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 152. In totaal kreeg de Leidse civiele vierschaar tussen 1664 en 1668 acht verzoeken tot separatie en vijftien tot echtscheiding voorgelegd. In de criminele vonnisboeken staan tussen 1664 en 1668 vijf zaken met betrekking tot overspel en één in verband met kwaadwillige verlating, in de correctieboeken is geen vermelding opgenomen. Echtelijke mishandeling, de grond voor separatie, komt slechts eenmaal in de correctieboeken voor.

121 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 99; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 119.

122 Seks diende 'ter confirmatie' van trouwbeloften (vgl. RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 62v (16-3-1667)). Zie ook Vleeschouwer, 'Self-divorce', 86; Burghartz, 'Geschlecht, Körper, Ehre', 227; Roodenburg, *Onder censuur*, 240-242.

trouwbeloften uitgewisseld en lag de bruiloft in het verschiet, dan kwamen de geliefden er over het algemeen genadig van af.¹²³ Zonder huwelijks toezeggingen betekende voorechtelijke zwangerschap een deuk in de reputatie van de vrouw. Ze stond dan voortaan als onkuis bekend. In principe kon alleen een huwelijk de vrouwelijke eer nog herstellen, maar dat werd juist door een slechte naam bemoeilijkt. Het was dus zo bezien voor meisjes die ongehuwd zwanger raakten van groot belang om alsnog met de verwekker te trouwen.¹²⁴

Wanneer de man in kwestie een huwelijk weigerde, konden vrouwen voor de rechtbank in een zogeheten vaderschapsactie eisen dat hij toch zijn verantwoordelijkheid nam.¹²⁵ Weliswaar drongen ze in de eerste plaats aan op een huwelijk met de vader, maar dat was vaak alleen voor de vorm. Door te benadrukken dat de geslachtsdaad was voortgekomen uit een vaste relatie, waarin trouwbeloften zouden zijn gedaan, hoopen de vrouwen hun claim wat kansrijker te maken.¹²⁶ Tot een daadwerkelijk huwelijk kwam het zelden of nooit. De eis bestond uit een financiële compensatie voor de kraamkosten en de opvoeding. Het geld moest bovendien het vinden van een nieuwe huwelijkspartner vereenvoudigen.¹²⁷ Maar bovenal diende een vaderschapsactie de geschonden eer te herstellen. Dat laat ook het geval van Trijntje Eesters zien. Zij was naar eigen zeggen door Jacob Adriaensz. 'met schone woorden' en trouwbeloften het bed in gepraat, waarna hij meermalen met haar 'vleselijk had geconverseerd'. Toen Trijntje zwanger bleek te zijn, ontkende Jacob zijn trouwbeloften en weigerde een huwelijk. Daarop eiste Trijntje in een pro-deoproces dat Jacob, wanneer hij kon zweren dat hij inderdaad niet met haar verloofd was, haar moest compenseren met maar liefst tweehonderd gulden ter reparatie van haar eer, veertig gulden als vergoeding voor de kraamkosten en twee gulden per week bij wijze van alimentatie.¹²⁸

De toekenning van de geëiste financiële ondersteuning was aan verschillende voorwaarden gebonden. Allereerst moesten de vrouwen aantonen dat ze waren verleid en vóór de bewuste bijslaap een onberispelijke reputatie hadden. Verder dienden ze de vader met zekerheid te kunnen aanwijzen. Dat deden ze bijvoorbeeld door vroedvrouwen te vragen een getuigenis af te leggen. Vroedvrouwen hadden de plicht om vrouwen in barensnood naar de vader te vragen.¹²⁹ Maar doorslaggevend waren hun attestaties niet, getuige de zaak van weduwe Agnietje Harmansd. Zij liet eind augustus 1668 bij een notaris een attestatie opmaken waarin haar vroedvrouw en twee buurvrouwen Mathijs Cornelisz. Vriesecoop aanwezig waren als de verwekker van Agnietje's kind. De weduwe zou hem in haar barensnood hebben opgezworen.¹³⁰ Mathijs ontkende ie-

123 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 97-102. Vgl. Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 185-186.

124 Dinges, 'Ehre und Geschlecht', 184-185; Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 73; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 88.

125 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 123-125; Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 185; Roodenburg, *Onder censuur*, 273; Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel', 77, 78; Van Leeuwen, *Het Roomsche-Hollands-Regt V*, 37.6; De Groot, *Inleidinge*, III.35.8. Voor een internationaal perspectief: De Waardt, 'De geschiedenis van de eer', 342-343.

126 Vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 88.

127 Van Leeuwen, *Het Roomsche-Hollands-Regt V*, 37.6.

128 RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 15v (25-9-1666).

129 Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 122; Van der Borg, *Vroedvrouwen in beeld en beroep*, 35; Roodenburg, *Onder censuur*, 269-270.

130 RAL, ONA, inv.nr. 968, nr. 125 (23-8-1668).

dere betrokkenheid, waarop de weduwe een pro-deorechtszaak begon. Ze eiste zestig gulden als vergoeding voor de kraamkosten. Om alimentatie vroeg ze niet; het kind was inmiddels overleden. Ook eiste ze geen compensatie voor de geschonden eer, aangezien ze daar als weduwe geen aanspraak meer op kon maken.¹³¹ De vierschaar honoreerde de eis desondanks niet.¹³² Verklaringen van een man werden over het algemeen hoger aangeslagen dan die van een vrouw. Vaderschapsacties tegen mannen uit een hogere sociale klasse waren bovendien verdacht en daarmee vaak kansloos. Waarschijnlijk meenden de rechters dat vrouwen zonder veel financiële armslag zoals Agnietje dergelijke heren 'lichtvaardig' opzwoeren om maar aan de benodigde middelen voor de opvoeding te komen.¹³³

De vierschaar deed in tweederde van de gevallen uitspraak. In twee zaken wees het forum de eis af. Zes keer legden de schepenen de gedaagden een financiële regeling op, waarbij het toegewezen bedrag steeds beduidend lager uitviel dan de vordering. Met name de compensatie voor de verloren eer stelde de rechtbank fors naar beneden bij, als deze al werd toegekend.¹³⁴ Seks voor het huwelijk was *not done* en daar mocht geen slaatje uit worden geslagen, zo moeten de rechters hebben geredeneerd. Veel hing dus af van de bewijzen die de vrouw van haar onschuld wist aan te dragen. Die waren vaak niet sterk. Vrouwen hadden bovendien de schijn tegen zich. Ze hadden de naam seksueel hongerig te zijn en mannen te verleiden.¹³⁵ De compensatie was verder afhankelijk van de sociale status van de betrokken partijen. Hoe hoger het aanzien van de verwekker in kwestie, des te hoger de eis uitviel. De civiele vierschaar corrigeerde echter al te buitensporige vorderingen. Zo werd de eis van de eerder genoemde Trijntje Eesters veranderd in een veroordeling tot vierendertig gulden totaal. Tenminste één keer bleek een vonnis niet meer nodig, omdat het stel in kwestie uit eigen beweging in het huwelijk was getreden.¹³⁶

Sommige betrokkenen troffen, nog tijdens het proces, met elkaar een financiële regeling buiten de rechtbank om.¹³⁷ Mannen konden zo hun verantwoordelijkheid afkopen en vrouwen ontvingen een bijdrage in de kosten die ze zouden mislopen als de vierschaar hun vordering bij gebrek aan bewijs zou afwijzen. Het aanspannen van een rechtszaak was, zo bezien, een laatste stap. Andere middelen waren het noemen van de

131 Vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 89.

132 RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 190v (1-9-1668).

133 Vijf van de zeven pro-deozaken leverden de vrouwen niets op. Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 125, 203; Broers, 'Flos mihi dos', 52-54; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 90, 93.

134 Gemiddeld bedroeg de eis vijfhonderd gulden voor defloratie (met uitersten van tweehonderd tot duizend gulden), vijftig gulden voor kraamkosten en twee gulden per week aan alimentatie. De schepenen wezen vaak de compensatie voor de defloratie af, of verlaagden hem in één geval tot vijftig gulden *zonder* een vergoeding voor kraamkosten toe te kennen en in een ander geval tot vierendertig gulden *inclusief* kraamkosten. De toegewezen alimentatie was gemiddeld de helft van de vordering, te weten twintig stuivers. Vgl. Broers, 'Flos mihi dos', 47, 55.

135 Burghartz, *Zeiten der Reinheit*, 241; Roodenburg, 'Een veroefelijke misdaad', 73-74.

136 RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 23v (24-10-1666 = datum aanvang proces). Het stel huwde op 28 november 1666 in Voorschoten.

137 Ruim eenderde van de vaderschapsacties bleef zonder gerechtelijk vonnis. Hoe vaak echtelieden een schikking troffen vóórdat een van beiden naar de rechter stapte, is niet duidelijk. Sporen van zulke regelingen zijn niet aangetroffen in de dingboeken of de onderzochte notariële akten. Wel kunnen soms overeenkomsten worden gevonden in het notariële archief tussen mannen en vrouwen die géén civiel proces hadden lopen. Zie o.m.: RAL, ONA, inv.nr. 966, nr. 124 (23-8-1666).

vader bij de bevalling, maar ook het kind de naam van de vader geven bij de doop of het 'thuisbrengen', het naar het huis van de vader brengen van de pasgeborene.¹³⁸ Helaas bieden de dingboeken van grote zaken geen zicht op deze alternatieve pogingen om de verwekker als vader erkend te krijgen. De registers zeggen alleen iets over de kwesties waarin naar het oordeel van de eiser een rechtszaak noodzakelijk was geworden. Mogelijk dat bestudering van notariële akten enig soelaas biedt; in de protocollen van de vier onderzochte notarissen konden echter alleen verklaringen van vroedvrouwen worden gevonden. Tot slot is het ook niet ondenkbaar dat een aantal vrouwen de uitkomst van het geding niet afwachtte en beschaamd de stad verliet om elders een nieuw leven te beginnen.¹³⁹

Niet alle eisers die wegens een voorechtelijke zwangerschap naar de rechtbank stapten, waren vrouwen. Mannen spanden in dit verband soms een proces aan om onder een huwelijk of een vaderschapsactie uit te komen. Zo vocht Matthijs Tijcke de bewering van Susanna Sicx aan dat hij haar trouwbeloften zou hebben gedaan en zwanger zou hebben gemaakt. Hij eiste dat zij binnen twee weken een rechtszaak tegen hem zou aanspannen en haar aantijgingen zou bewijzen, op straffe van een eeuwig stilzwijgen.¹⁴⁰ De beschuldigingen raakten duidelijk ook Matthijs in zijn eer.¹⁴¹ Maar vanzelfsprekend hadden vrouwen het meest te lijden van een buitenechtelijke zwangerschap. Hun reputatie liep schade op. Zij zagen daardoor hun kansen om ooit met een andere man in het huwelijk te treden flink afnemen. Veel van hen waren bovendien financieel niet in staat om het kind alleen op te voeden. Vrouwenlonen waren niet berekend op het onderhouden van een heel gezin. Dat blijkt ook uit het feit dat eenderde van de eisers pro deo procedeerde.¹⁴²

Overspel

Overspel was een bijzonder ernstig delict, waarvoor vervolging door de schout mogelijk was. In de politieke ordonnantie van 1580 werden verschillende soorten echtbreuk onderscheiden, met bijbehorende straffen die de zwaarte van de misstap aangaven. Het meest ergerlijke was dubbele ontrouw, dat wil zeggen overspel tussen twee gehuwden. Hierop stond voor beiden een verbanning van vijftig jaar. In de overige varianten leek het overspel vrouwen zwaarder te worden aangerekend dan mannen.¹⁴³ Wel had de politieke ordonnantie voor overspelige mannen een speciale straf in petto. Hij zou, ge-

138 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 125; Roodenburg, *Onder censuur*, 272; Leuker, 'Schelmen', 317-318; Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel', 93-97; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 82-88.

139 Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 105.

140 RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 287v (9-5-1666). Vgl. de zaken die als 'twist' in de categorie 'persoonlijke levenswandel' zijn opgenomen.

141 Broers, 'Flos mihi dos', 57-58; Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 180-182. Vgl. Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 73-74.

142 Het is mogelijk dat een aantal vrouwen als dienstmaagd werkzaam was, een veelvoorkomend vrouwenberoep van geringe status. Meiden die ongehuwd zwanger raakten, verloren hun betrekking onmiddellijk (Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 124, 203; Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel', 81-86). Voor de spreekwoordelijke vrije zeden van de dienstmaagden, zie Van Deursen, *Kopergeld*, 107-108; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 90. Toch waren in de prostitutie weinig dienstmeiden werkzaam (Van de Pol, *Amsterdams Hoerdom*, 104-105; Noordam, 'Leidse prostituees' 112).

143 *Groot Placaet-boeck I*, p. 330, art. 15 en 16. Vgl. Van Deursen, *Kopergeld*, 108.

huwd of ongehuwd, 'eerloos en meinedig' worden verklaard, waardoor hij het uitoefenen van overheidstaken in Holland en West-Friesland voortaan kon vergeten.¹⁴⁴ Van de Pol laat in haar boek veel voorbeelden zien van de consequenties die overspel voor de mannelijke reputatie kon hebben. Niet voor niets waren mannen in Amsterdam die bij de hoeren betrapt werden vaak bereid tot het betalen van hoge bedragen aan de schout om een proces af te kopen.¹⁴⁵ Overigens komt overspel, mogelijk mede daardoor, weinig voor in de criminele vonnisboeken; in Leiden in de periode 1664-1668 maar vijf keer. Steeds betrof het mannelijke daders. Dat is opvallend omdat overspel toentertijd beschouwd werd als een typisch vrouwelijk vergrijp.¹⁴⁶

In de civiele dingboeken van grote zaken ontbreken doorgaans duidelijke verwijzingen naar de ernst van het delict, zoals die voorkomen in de criminele vonnisboeken. De eisers vroegen de rechtbank zelden om een 'arbitrale correctie' van hun overspelige partner. Ze vorderden met andere woorden geen verbanning, geldstraffen of iets dergelijks en wilden kennelijk ook niet dat de schout dat in een crimineel proces voor hen deed. Slechts in één geval stond een overspelige zowel in een crimineel als in een civiel proces terecht. In beide zaken trad de schout op als eiser.¹⁴⁷ De reden waarom dikwijls uitsluitend voor de burgerlijke rechtbank een proces wegens overspel werd gevoerd, is dat het de eisers helemaal niet om de bestraffing van hun partner ging. Het enige wat hen voor ogen stond, was het beginnen van een eigen leven. Het overspel moest door de vierschaar worden vastgesteld om op grond daarvan de huwelijksband te kunnen verbreken. Alleen op deze manier was het voor de eisers, als onschuldige partij, mogelijk om opnieuw te trouwen.¹⁴⁸

Aan de echtscheidingsaanvragen ging vrijwel altijd een lange geschiedenis van gezinsleed vooraf. Maar onduidelijk is in hoeverre de weergegeven feiten reële klachten waren of verklaringen die nauwkeurig op het gewenste doel, de echtscheiding, waren toegesneden.¹⁴⁹ Het geval van Annetje Jansd. le Leu illustreert dit. Zij was al sinds 1656 met drapier Jan Hidge getrouwd. Het huwelijk werd een drama. Volgens Annetje smeedt Jan het huishoudgeld over de balk en spendeerde hij het zelfs aan avontuurtjes

¹⁴⁴ Groot Placaet-boeck I, p. 330, art. 14.

¹⁴⁵ Van de Pol, *Amsterdams Hoerdom*, 81-83, 127, 131. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 307. Hoe vaak overspelige mannen in Leiden een schikking met de schout troffen, kan niet in de archieven worden nagegaan.

¹⁴⁶ Blijkbaar gaven Leidenaren buurtgenoten in de onderzochte periode niet of nauwelijks aan bij de autoriteiten of maakte de schout er geen rechtszaak van (Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 213). Kloek spreekt van een dubbele moraal bij de schout, gezien het vrijwel geheel ontbreken van hoerenlopers in de registers (Kloek, 'Criminaliteit en seks', 143, noot 64). Overigens telde ze tussen 1678 en 1794 juist meer mannen dan vrouwen (57% mannen tegen 43% vrouwen), maar zij combineerde de rubriek 'overspel' met 'bigamie'. Vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 207; Noordam, 'Leidse prostituees', 107.

¹⁴⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 175v (2-4-1665); idem, inv.nr. 3,16, p. 3 (2-4-1665). Het gaat in de civiele dingboeken over het algemeen om andere stellen dan in de criminele vonnisboeken. Een en ander maakt de opmerking van M.P.C. van der Heijden, die zich in haar onderzoek beperkte tot criminele rechtspraak (en kerkenraadsverslagen), dat de meerwaarde van de bestudering van de civiele rechtszaak onduidelijk is, wat misplaatst (Van der Heijden, 'Bespreking van Dini Helmers' 'Gescheurde bedden', in *TvSG* 29 (2003) nr. 3, p. 367).

¹⁴⁸ Een veelgebruikte zinsnede: 'Mitswelcke soo concludeert de voorn. eijser dat de gedaechde bij vonnisse van u aghtb. verclaert sal werden overspel te hebben gecommiteert ende sulcx den bant des huwelijcx tusschen haer ende den eijser te hebben gebroocken dat voorts hij eijser sal werden geadmitteert een ander naer voorgaende behoorlicke huwelijcx proclamatie ten mogen trouwen' (RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 21 (15-12-1666)).

¹⁴⁹ Helmers, *Gescheurde bedden*, 226; Haks, *huwelijk en gezin in Holland*, 209, 214-218.

met andere vrouwen. Ook vertrok Jan regelmatig met de noorderzon en liet hij zijn vrouw en kinderen zonder inkomsten achter. In 1668 kreeg hij bovendien een relatie met ene Hillegont. Een en ander was voor Annetje aanleiding om naar de civiele rechtbank te stappen. Of ze al eerder actie tegen Jan had ondernomen, is onduidelijk. Ze had toch niet zo lang hoeven wachten om op grond van overspel een rechtszaak te kunnen beginnen? Vermoedelijk beschikte ze over te weinig bewijs voor de echtbreuk. Ze zette namelijk in op een scheiding van tafel en bed. De argumenten van haar procureur, verspilling van huishoudgeld en dreigende armoede, waren daar ook duidelijk op toegesneden.¹⁵⁰ Maar terwijl de procedure nog liep, bleek Jan een zoon bij Hillegont te hebben. Daarmee kreeg Annetje het bewijs dat ze nodig had in de schoot geworpen. Ze begon een nieuwe zaak en eiste dat haar huwelijk met Jan zou worden ontbonden. Jan Hidge verscheen tot drie keer toe niet op de rechtszitting, waarna Annetje haar eis in een verstekprocedure van bewijzen mocht voorzien. De civiele vierschaar ontbond daarop het huwelijk en stond Annetje toe om te hertrouwen.¹⁵¹

De schepenen kwamen in de helft van de overspelzaken tot een uitspraak. Het oordeel was steeds positief; geen enkele keer werd de eis afgewezen. De overige gevallen werden door de betrokken partijen vroegtijdig beëindigd en mogelijk buiten de rechtbank tot een oplossing gebracht. Een voorbeeld daarvan is de reeds in de inleiding besproken kwestie van Anne l'Eschevin en Louis de Sélandre. Anne was na kerkelijke tuchtmaatregelen en een proces wegens mishandeling in november 1667 een echtscheidingsprocedure begonnen. Haar was gebleken dat de vorige vrouw van haar man nog in leven zou zijn. Daardoor moest haar huwelijk met Louis onmiddellijk ontbonden worden, zo stelde haar procureur in zijn eis. Maar dat gebeurde niet. De zaak verdween uit het dingboek. De reden is te vinden in de kerkenraadsnotulen: het paar verzoende zich ten overstaan van de Waalse predikanten en ouderlingen. Met de veronderstelde bigamie liep het kennelijk niet zo'n vaart. Een gelukkig huwelijk was het echter nog steeds niet, want enige tijd later moest Louis zich opnieuw voor de kerkenraad verantwoorden. Het paar bleek weer gescheiden van elkaar te leven.¹⁵²

In de onderzochte periode 1664-1668 werden even vaak mannen als vrouwen voor overspel gedaagd. Ook in de civiele procedures blijkt echtbreuk dus niet typisch vrouwelijk. Mogelijk komt dat vanwege de beperkte periode die hier bestudeerd is. Op basis van dezelfde dingboeken berekende D. Haks dat in Leiden tussen 1671 en 1794 zestig procent van de gedaagden wegens overspel vrouw was.¹⁵³ Voor Rotterdam komt hij zelfs op een vrouwelijk aandeel van vijfenzeventig procent.¹⁵⁴ Haks verklaart dit uit het relatieve belang van de scheepvaart voor Rotterdam. Daardoor woonden veel gehuwde

¹⁵⁰ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 140v (9-2-1668).

¹⁵¹ Idem, p. 188v (29-11-1668).

¹⁵² Zie hoofdstuk 1, par. 1.1.1.

¹⁵³ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 213. In Amsterdam (1753-1810) was 48 procent van de gedaagden vrouw (Helmets, *Gescheurde bedden*, 207).

¹⁵⁴ Uit de criminele archieven komt een wat genuanceerder beeld naar voren. Volgens Van der Heijden bedroeg het vrouwelijke overwicht in Rotterdam en Delft samen tussen 1550 en 1700 slechts vijfenvijftig procent (Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 273). In een artikel specificeert ze de cijfers voor Rotterdam. Daar blijken tussen 1600 en 1650 meer mannen voor overspel te zijn berecht (52%) en tussen 1650 en 1700 meer vrouwen (64%) (Van der Heijden, 'Achterblijvers', 199). Overigens was in Lei-

vrouwen in de Maasstad alleen. Wanneer na jaren nog altijd niets van de zeevarende echtgenoot was vernomen, ging een aantal achterblijvers opnieuw een relatie aan. Ook prostitutie kwam voor als inkomstenbron voor het gezinsonderhoud.¹⁵⁵ Dat door het zeemansleven ook de mannen echtelijke misstappen begingen, staat buiten kijf. Hun overspel in den vreemde kwam echter minder eenvoudig aan het licht, iets waar terdege rekening mee moet worden gehouden wanneer overspel in cijfers wordt uitgedrukt. In Leiden lag het zwaartepunt van de stedelijke economie meer op de textielnijverheid. De stad leverde tot in de achttiende eeuw verhoudingsgewijs weinig zeelui aan de VOC.¹⁵⁶ Toch zal dadelijk blijken dat de compagnie ook in de Sleutelstad voor huwelijksproblemen zorgde.

Over de sociale status van de overspeligen kan weinig worden gezegd. Van één eiser is bekend dat hij lakenvolder was. Onder de gedaagden konden een drapier en een hoedenmaker worden aangetroffen. Vier eisers vroegen om een pro-deoprocedure. Dat zijn er minder dan op grond van de achttiende-eeuwse gegevens van Haks mocht worden verwacht. Uit zijn bevindingen blijkt dat veel gescheiden stellen geen impost op het trouwen hadden betaald of in de laagste belastingcategorie vielen. Divortie was volgens hem dus een zaak van laagbetaalden. Voor hen had het huwelijk niet de financiële aspecten die de verbintenissen van de burgerij en de elite wel hadden. De meer welgestelden konden overspel met behulp van zwijggeld ook langer stilhouden.¹⁵⁷ Hierbij moet worden aangetekend dat de algemene Leidse economische situatie van de achttiende eeuw een andere was dan die van een eeuw daarvoor. In de onderzochte periode kan de vermogenspositie van de geschilpartijen dus relatief beter zijn geweest. Haks stelde verder vast dat de meerderheid van de mannen die bij een scheiding betrokken was, werkzaam was in de textielnijverheid. De gevonden gegevens voor 1664-1668 zijn te weinig representatief om hetzelfde voor de zeventiende eeuw te kunnen constateren.¹⁵⁸

Kwaadwillige verlating

Een tweede echtscheidingsgrond was kwaadwillige verlating ofwel het weggelopen bij de partner zonder de bedoeling daar weer bij terug te keren. Dit lag vaak dicht tegen overspel aan, omdat de verdwijning meer dan eens verband hield met een andere man of vrouw. Van 'malicieuze desertie' werd daarom alleen gesproken wanneer de partner zonder toestemming voor lange tijd weg was en er voor overspel geen bewijzen waren. Vanzelfsprekend moest ook de kwade opzet worden aangetoond.¹⁵⁹ Dat blijkt onder meer uit de zaak van Joris van Spreuwen wiens echtgenote, Marija Elsevier in 1655

den, gezien over een langere periode (1600-1800), het aantal veroordeelden wegens overspel meer in evenwicht. Het aantal vrouwen bedroeg 52% (Van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken*; vgl. Kloek, 'Criminaliteit en sekse', 143). Met dank aan Dirk Jaap Noordam die zo vriendelijk was om een gedigitaliseerde versie van de vonnisboeken beschikbaar te stellen, wat de berekening aanzienlijk vereenvoudigde.

¹⁵⁵ Helmers, *Gescheurde bedden*, 208; Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 147; Kloek, 'Criminaliteit en sekse', 157. Vgl. Van der Heijden, 'Achterblijvers', 196.

¹⁵⁶ Gaastra, 'Leiden en de VOC', 60-61.

¹⁵⁷ Vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 210; Roodenburg, *Onder censuur*, 281; Joor, 'Echtscheiding in Alkmaar', 206.

¹⁵⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 203-204.

¹⁵⁹ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 158.

zomaar naar Antwerpen was vertrokken. Sindsdien was de vrouw spoorloos. Joris meende dat ze zich in de Scheldestad had bekeerd tot het katholicisme. De rechters vroegen hem met ‘geloofwaardige getuigenissen’ van huisgenoten of burens te komen, waarin zij verklaarden dat hij zijn vrouw voorafgaand aan haar vertrek steeds goed had behandeld en nooit enige aanleiding tot verlating had gegeven. Hieruit blijkt dat de omstandigheden waaronder de vrouw verdwenen was voor de vierschaar niet onbelangrijk waren. Onduidelijk is echter in hoeverre het forum die liet meewegen. Joris overlegde namelijk nog binnen twee dagen een helaas ontraceerbare attestatie van maar liefst acht getuigen, waarna de rechters zijn eis zonder nadere motivatie afwezen.¹⁶⁰

De meeste kans van slagen hadden eisers van wie de partner al zeker vijf jaar weg was en die, naast verklaringen over de omstandigheden van de verlating, attestaties konden overleggen van mensen die de weggelopen partner later hadden gezien.¹⁶¹ Ook de suggestie van overspel deed het goed – zonder dat de echtbreuk kon worden bewezen – om de ‘kwaadwilligheid’ van de verdwijning te onderstrepen. Baggerman Theunis Philipsz. van der Burgh beschikte over zulk bewijs. Zijn vrouw, Adriaentje Cornelisd., was er tien jaar geleden met al zijn spullen vandoor gegaan. Hij had gehoord dat ze het elders in het land met allerlei mannen hield en zelfs twee kinderen had gekregen. Hij eiste daarom dat zijn huwelijk met haar verbroken zou worden. Om zijn claim kracht bij te zetten, overhandigde hij vijf attestaties van getuigen die Theunis en Adriaentje goed kenden en die haar bovendien met een kind hadden gezien. Anderen hadden vernomen dat ze twee kinderen van twee verschillende mannen had.¹⁶² De rechters trokken hun conclusies, verklaarden Adriaentje tot ‘malitieuze desertrice’ en ontbonden het huwelijk.¹⁶³

Drie van de vijf kwaadwillige verlaters waren mannen. Het aantal is te klein om er al te veel conclusies aan te verbinden. Wel komt de verhouding exact overeen met de bevindingen van Haks.¹⁶⁴ Mannen waren door hun werk dikwijls mobieler dan vrouwen. Maar het mannelijk overwicht was niet enorm. Ook vrouwen verplaatsten zich betrekkelijk eenvoudig door de Republiek.¹⁶⁵ Marija Elsevier verdween zelfs naar Antwerpen. Waarschijnlijker is dat de afwezigheid van mannen gezinnen vaker voor problemen stelde, met name in financieel opzicht. Mannen waren in de regel de kostwinner. Een nieuw huwelijk betekende voor de achtergebleven vrouwen van ‘malicieuse deserteurs’ een betere financiële positie. Sommige verlaters wilden een nieuw leven beginnen, anderen probeerden mogelijk, zoals de vierschaar in de zaak van Joris van Spreeuwen ook suggereerde, echtelijke mishandeling te ontvluchten. Geen van de verdwenen partners leek overigens met zijn daad strafrechtelijke vervolging te willen ontlopen.

¹⁶⁰ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 196 (16-7-1666). Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 159; Joor, ‘Echtscheiding in Alkmaar’, 210.

¹⁶¹ Helmers, *Gescheurde bedden*, 162; vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 209.

¹⁶² RAL, ONA, inv.nr. 1100, nr. 109 (12-8-1668), nr. 119 (25-8-1668). De overige drie attestaties zijn niet voor procureur Van Scharpenbrant verleden.

¹⁶³ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 201 (23-2-1669).

¹⁶⁴ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 213.

¹⁶⁵ Zie Van Deursen, *Kopergeld*, 102 noot 13.

Hun namen werden niet door middel van een aflezing met klokgelui ‘ingeroepen’ om op een rechtszitting te verschijnen, zoals bij voortvluchtige criminelen gebruikelijk was. Over de sociale status van de eisers kan weinig worden gezegd. Twee van de vijf eisers vroegen om een pro-deoproces. Dat waren ook de vrouwen van de mannen die in het leger of bij de VOC waren gegaan. Maar de aanwezigheid van een wijnkoper wijst erop dat niet alle betrokkenen uit lage sociale groeperingen afkomstig waren.

Echtelijke mishandeling en verkwisting

Een scheiding van tafel en bed moest goed gemotiveerd worden. Doorgaans maakten maar twee redenen kans van slagen, namelijk als sprake was van onverzoebare haat tussen partners en wanneer de persoonlijke veiligheid in het geding kwam.¹⁶⁶ De vijf gevallen van echtelijke mishandeling zijn hier een voorbeeld van. Drie eisers in deze zaken waren vrouwen. Zo gaf Sara Jeromiusd. van Garsten aan dat haar man, de Haagse advocaat Anthonij Kieboom, haar regelmatig een pak slaag gaf en dus niet voldeed aan zijn ‘behoorlijke plichten’ als echtgenoot. Haar procureur concludeerde dat ze niet meer met haar man in één huishouding kon leven en eiste een scheiding van ‘tafel, bed en goederen’. Om niet nader genoemde reden trok Sara de zaak echter kort na aanvang terug.¹⁶⁷ Warmoesier Jan Cornelisz. Hogervorst vroeg een separatie aan omdat zijn vrouw, Helena Adolph Pitsen, hem voortdurend zou slaan en krabben. Ook dreigde ze hem regelmatig te vermoorden en beschuldigde ze hem ervan naar de hoeren te gaan. Jan zag geen andere oplossing dan een scheiding van tafel en bed, aangezien er anders ‘een heerlijk ongeluk’ te verwachten was. Het kwam echter niet tot een vonnis.¹⁶⁸

Een separatie was ook mogelijk wanneer een van beide partners een gat in de hand bleek te hebben en het gezin daardoor bankroet dreigde te gaan. Zo verbraste Hendrick Jacobsz. Balbiaen het geld dat zijn vrouw Barbara Cornelisd. van Cleijenhoven bij het huwelijk had ingebracht. Volgens De Groot kon op basis van dit feit een scheiding van goederen worden verkregen.¹⁶⁹ Daarnaast, zo voerde de procureur van Barbara nog aan, bejegende Hendrick haar zo slecht dat samenleven haar niet langer mogelijk leek. Barbara eiste dus ook nog een scheiding van tafel en bed. Details over Hendricks omgang met zijn vrouw ontbreken. Of de argumentatie van Barbara’s procureur het gewenste resultaat zou hebben opgeleverd, blijft in het ongewisse. Hendrick stemde nog dezelfde maand met de separatie in. Daarop liet het paar bij een notaris een overeenkomst opstellen die prompt door de rechters werd bekrachtigd.¹⁷⁰ De eerder genoemde Jan Hidge ten slotte verkwistte zijn geld aan vrouwen en liet zijn echtgenote en kinderen zonder inkomsten achter. Annetje Jansd. le Leu eiste aanvankelijk een scheiding

¹⁶⁶ Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt* I.15; De Groot, *Inleidinge* I.5, 20. Vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 196.

¹⁶⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 138 (z.d.).

¹⁶⁸ *Idem*, p. 96v (2-9-1667).

¹⁶⁹ De Groot, *Inleidinge*, I.5,24.

¹⁷⁰ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 168v (4-2-1665). Daarmee was de kous nog niet af. Een jaar later stapte Hendrick naar de schepenbank omdat, hoewel de separatie was goedgekeurd door de vierschaar en zelfs officieel was bekendgemaakt, hij nog altijd geen regeling met zijn vrouw had kunnen treffen voor het scheiden van de financiën. En dat terwijl hij haar toch verschillende ‘presentaties’ had gedaan. Hij eiste daarom dat de schepenen zijn vrouw dwongen om haast te maken met het afronden van de scheiding (*Idem*, p. 272v (6-3-1666)).

van tafel, bed en goederen, ook omdat ze dan niet langer voor zijn schulden hoefde op te draaien. Later vroeg ze een echtscheiding aan.¹⁷¹

Volgens De Groot was een scheiding van goederen 'los verkrijgbaar'. Een scheiding van tafel en bed hield formeel dus niet automatisch ook een beëindiging van de gemeenschap in.¹⁷² Maar uit de dingboeken blijkt dat bij separatie meestal ook de spullen verdeeld werden. Weliswaar werd hier niet in alle eisen om gevraagd, maar in de praktijk stelden partijen wel vaak bepalingen op over de beëindiging van de gemeenschap van goederen. Feitelijk kwam dit neer op een boedelscheiding. De vrouw kreeg het beheer over haar eigen goederen en werd zo officieel handelingsbekwaam. Dat was ook de meerwaarde van een officiële separatie boven een onderling overeengekomen scheiding, al of niet in het bijzijn van de buurtheer. Zo volgde bij de aflezing van de gerechtelijke scheiding van tafel en bed doorgaans de waarschuwing om geen goederen meer aan het stel te verkopen of kredieten te verstrekken met de 'intentie om daardoor beiden voor de betaling van dien aan te spreken'.¹⁷³

Een scheiding van tafel en bed was, evenals de eventuele boedelscheiding, in principe tijdelijk. Het doel was om ooit weer bij elkaar te gaan wonen, zoals de rechtbank in zijn vonnissen ook telkens benadrukte. Maar hoeveel echtelieden zich daadwerkelijk weer met elkaar verzoenden is niet na te gaan. Herenigingen werden zelden aangetekend.¹⁷⁴ Velen zullen een scheiding van tafel en bed als een eenvoudiger te verkrijgen echtscheiding hebben gezien, al dan niet compleet met een boedelscheiding.¹⁷⁵ Hertrouwen na een separatie was echter niet mogelijk. Deze vorm van scheiding was daarmee waarschijnlijk niet voor iedereen een optie. Vrouwen waren na een separatie aangewezen op de eigen inkomsten en eventuele alimentatie. Niet iedere man was in staat zijn vrouw en kinderen financieel te blijven ondersteunen, zeker niet wanneer hij aan lager wal was geraakt. Voor een enkeling was een separatie daarom een opmaat naar een definitieve ontbinding van het huwelijk. Haks becijferde dat uiteindelijk zo'n tweeënhalf procent van de separaties in een later stadium alsnog uitliep op een echtscheiding.¹⁷⁶

De waarneming dat de meeste eisers die een scheiding van tafel en bed aanvroegen vrouw waren, klopt met de bevindingen van Haks en Helmers. Haks stelde vast dat in Leiden tachtig procent van de gevallen de vrouw de initiatiefneemster was; in Amsterdam lag dat percentage op zevennegentig procent.¹⁷⁷ In de onderzochte periode vroeg maar één man, een warmoezier, om separatie. De beroepen van de gedaagde echtgenoten konden niet worden achterhaald. Volgens Haks was de sociale status van mensen

171 RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 140v (9-2-1668).

172 De Groot, *Inleidinge*, III.21,11; De Smidt, *Compendium*, 32; De Blécourt, *Kort begrip*, 83.

173 Bijv. RAL, SAI, inv.nr. 23 (30-5-1664), inv.nr. 24 (9-7-1665; 2-2-1666; 18-2-1669). Vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 177-179; Joor, 'Echtscheiding in Alkmaar', 220.

174 Soms zijn aantekeningen over herenigingen te vinden in het notarieel archief. Ook kwam het een enkele keer voor dat echtparen twee of meer keren scheidden. De verzoening die tussentijds had plaatsgevonden staat dan vaak in de laatste scheidingsakte (Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 185,186).

175 Vgl. De Smidt, *Compendium*, 23.

176 Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 200.

177 Helmers, *Gescheurde bedden*, 207.

die een separatie aanvroegen over het algemeen laag. Hij trof tussen 1701 en 1794 vooral weinig vermogende textielarbeiders en ambachtslieden aan.¹⁷⁸ Het is mogelijk dat dit ook voor de periode 1664-1668 geldt. Maar Leiden beleefde toen andere economische tijden dan in de achttiende eeuw. Zo is het opvallend dat in de bestudeerde tijdspanne geen van de processen wegens separatie pro deo gevoerd werd. Blijkbaar bezaten alle eisers voldoende vermogen voor een geding.

Ontbinding huwelijksbeloften

Naast de vele rechtszaken waarin eisers gedaagden aan hun trouwbeloften probeerden te houden, bevatten de dingboeken ook een aantal processen om de verloving juist te verbreken. Zo daagde weduwe Marija Jacobsd. haar aanstaande, Hendrick van Eijndhoven voor de vierschaar omdat hij 'onbekwaam' zou zijn om aan zijn 'huwelijks plichten' te voldoen.¹⁷⁹ Ze eiste daarom een ontbinding van de trouwbeloften. Het is niet duidelijk op welke incompetentie Marija precies doelde. Was Hendrick impotent? Dat was inderdaad een legaal motief om een verloving te verbreken. Een dergelijke lichamelijk gebrek stond immers een geslaagd huwelijk, dat gericht was op voortplanting, in de weg.¹⁸⁰ Maar ook invaliditeit of een ernstige ziekte van de partner waren denkbare redenen, omdat dan onvoldoende garanties bestonden dat het toekomstige gezin financieel kon rondkomen. Voorwaarde was dat de eiser vóór de verloving niet van de gebreken op de hoogte was. Andere erkende motieven waren huwelijks toezeggingen aan meerdere personen, vreemdgaan, krankzinnigheid, onverzoenlijke haat en eerverlies van de partner.¹⁸¹

Schutten huwelijks geboden

Wanneer derden een stokje voor de voorgenomen bruiloft wilden steken, konden zij de zogeheten huwelijks geboden 'schutten'. Dit hield in dat ze protest aantekenden naar aanleiding van de drie openbare huwelijksaankondigingen die aan de ondertrouw verbonden waren. Er moest wel een geldige reden voor het bezwaar zijn, zoals de claim van een vroegere verloofde dat één van de huwelijkskandidaten aan hem of haar trouw had beloofd. Ook familie kon bezwaar aantekenen, wanneer zij vond dat de aanstaande geen geschikte partij was. Dergelijke protesten konden worden ingediend bij de kerkenraad of het stadsbestuur, afhankelijk van waar de huwelijksplannen publiek waren gemaakt. Wanneer uit onderzoek van de kerk of de overheid bleek dat de geboden onterecht geschut waren, kon een boete volgen. Ook was het mogelijk dat de opposant een verklaring van eerbaarheid moest opstellen.¹⁸²

178 Idem, 191-193. In Alkmaar in de 18e eeuw werden separaties vooral aangevraagd door kleine winkeliers, ambachtslui en herbergiers (Joor, 'Echtscheiding in Alkmaar', 212-213).

179 RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 168v (23-2-1665).

180 Een dergelijke 'incompetentie' moet dan wel tijdens de voorechtelijke bijslap aan het licht zijn gekomen!

181 Of de overgang naar een niet-gereformeerde religie ook erkend werd als reden voor het ongeldig verklaren van de trouwbeloften, is onduidelijk. Van Deursen meent van wel, Van der Heijden denkt van niet (Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 153, Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 66-67).

182 In de criminele vonnisboeken staan geen veroordelingen voor het ten onrechte tegenhouden van een huwelijk. Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 133.

Niet alle huwelijkskandidaten wachtten de resultaten van het officiële onderzoek af en begonnen een civiel geding tegen degene die bezwaar had aangetekend. Zo eiste Cornelis Willemsz. van der Hidde als voogd over Johannes van der Hidde dat Diewertje Abrahamsd. het huwelijk van de minderjarige schoenmakerszoon niet langer zou tegenhouden. Diewertje beriep zich op trouwbeloften van Johannes, net nu hij op het punt stond om met Marijtje Leendertsd. in het huwelijk te treden. Om Diewertje's claim onschadelijk te maken, liet Cornelis allereerst een notariële attestatie opstellen. Daarin verklaarden enkele 'jongeborsten', d.w.z. jongemannen van huwbare leeftijd, dat zij hadden gezien hoe Diewertje zich, in stomdronken toestand, 'oneerlijk' onder haar kleren liet betasten. Ook zoende ze met diverse aanwezige jongens, waarbij ze haar tong in de mond van haar aanbidders stak. De boodschap is duidelijk: Diewertje had zich onkuis, als een hoer gedragen en dus hoefden de trouwbeloften die aan haar waren gedaan niet te worden nagekomen. Maar het meisje liet zich door de akte niet afschrikken. Cornelis begon daarom een civiel geding. Met succes, de rechters oordeelden dat Diewertje het huwelijk van Johannes met Marijtje niet langer mocht 'traineren'. Nog geen maand later vond de bruiloft plaats.¹⁸³

Ook voogden konden bezwaar maken tegen een huwelijk, tenminste wanneer de trouwlustigen minderjarig waren.¹⁸⁴ Zo tekenden Gijsbertus Schuijlenborgh, predikant in Leiderdorp en de arts Nicolaes Crooswijck protest aan tegen de bruiloft van de minderjarige Nicolaes Hogelande en Elisabeth Hudet. In een geding eiste Nicolaes daarop dat zijn voogden zijn huwelijk zouden 'geheugen ende gedogen'. Waarschijnlijk waren de voogden bang voor de gevolgen van het huwelijk voor de familiebezittingen. Toch was verschil in vermogen geen geldige reden om een huwelijk te blokkeren, zoals Haks heeft aangetoond. De meeste bezwaren van deze aard werden door de vierschaar weggewuifd of reeds vóór het vonnis ingeslikt.¹⁸⁵ Om zijn voogden enigszins tegemoet te komen, liet Nicolaes in zijn eis opnemen dat de echtverbintenis zou plaatsvinden onder door de voogden opgestelde huwelijkse voorwaarden. Kwamen ze er niet uit, dan moesten de rechters maar een verdeling opstellen, aldus Nicolaes' procureur. De schepenbank ging daarmee akkoord en honoreerde de eis.¹⁸⁶

Een keer protesteerde een vader van een van de huwelijkskandidaten, Cornelis Noest uit Utrecht. Zijn minderjarige zoon, Adriaen Noest, was zonder zijn medeweten met Marija de Deucht in Leiden in ondertrouw gegaan. En dus eiste hij dat de huwelijkse geboden gestaakt zouden worden. Mogelijk hadden Cornelis en Marija verzuimd om hun huwelijk ook in Utrecht aan te kondigen. Maar volgens de regels hadden zij een attestatie van die geboden aan de commissarissen van huwelijkse zaken

¹⁸³ RAL, ONA, inv.nr. 774, nr. 133 (26-3-1664); Idem, ORA, inv.nr. 44 F, p. 181 (21-4-1665). Voor tongzoenen in de vroegmoderne tijd, zie Burgharz, *Zeiten der Reinheit*, 243-244.

¹⁸⁴ Formeel was daarover in de politieke ordonnantie niets geregeld (vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 48). Leidse keuren schreven echter voor dat de echtlieden bij de ondertrouw vergezeld dienden te zijn van ouders of bij hun afwezigheid van voogden. Bij meerderjarigheid volstonden vrienden of bekenden. Consent van ouders of voogden was bij minderjarigheid altijd vereist (RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 168vv, art. 3; vgl. De Smidt, *Compendium*, 23).

¹⁸⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 118.

¹⁸⁶ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 115 (21-10-1667).

moeten laten zien. Bovendien mochten de commissarissen zonder toestemming van ouders of voogden helemaal geen huwelijksaangifte van minderjarigen optekenen.¹⁸⁷ Iets waarschijnlijker is daarom dat het stel naar Leiden was uitgeweken om de ouderlijke goedkeuring te ontlopen en valse namen had gebruikt.¹⁸⁸ In de tekst is dan ook sprake van niet nader omschreven ‘valse presuppoosten’ van Adriaen en Marija. Hoe het ook zij, de schepensbank oordeelde dat de huwelijksgeboden ‘van nul en geen-derlei waarde’ waren. Daarmee was Adriaen ontheven van zijn trouw aan Marija.¹⁸⁹

Het aantal kwesties rond de huwelijksgeboden is te gering voor een nadere uitwerking van de sociale achtergronden van de eisers en gedaagden. Dat het er zo weinig zijn, is niet verwonderlijk. Veel bezwaren zullen binnen de families zijn gehouden en in der minne geschikt om de goede naam niet te grabbel te gooien. Rechtszaken tussen familieleden golden als een schande. Tenslotte leverde ook het valselijk schutten een slechte reputatie op, niet alleen vanwege de boete, maar ook omdat de goede naam van de trouwlustigen gezuiverd diende te worden.

Overig

Onder het kopje ‘overig’ in de tabel zijn zaken gegroepeerd die in de dingboeken slechts zijn aangeduid als ‘matrimonieel’, d.w.z. op het huwelijk betrekking hebbend, zonder nadere omschrijving. Ook een vonnis ontbrak, zodat niets over de onderliggende kwestie kon worden afgeleid. Bovendien zijn geen van deze zaken in andere archieven opgenomen. Het was dus evenmin via een omweg mogelijk om toegang tot deze processen te krijgen.

8.3.3 Contracten en afspraken

De rubriek ‘contracten en afspraken’ bestaat voor iets minder dan een kwart uit niet-contentieuze of oneigenlijke rechtspraak, waaraan dus in directe zin geen geschil ten grondslag lag. Met name de willige decreten en willige condempnaties maakten hier een belangrijk deel vanuit. Aanvragen om een nalatenschap onder voorwaarden te mogen aanvaarden of ‘beneficiëren’ vormden een derde grote groep vrijwillige rechtspraak. Andere specialistische kwesties die ook tot de ‘grote zaken’ werden gerekend, zoals processen met betrekking tot cessie, waarin een debiteur afstand deed van zijn bezit ten behoeve van zijn crediteuren, kwamen in de onderzochte periode nauwelijks voor. Ook mandementen van inductie, bedoeld om debiteuren meer tijd te geven, ontbraken vrijwel geheel.¹⁹⁰ Relief-procedures, gericht op het terugtrekken uit ongeldige verbintenissen, gingen formeel de competentie van de stedelijke rechtbanken te boven.

¹⁸⁷ RAL, SAI, inv.nr. 12, p. 168vv, art. 10-11.

¹⁸⁸ Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 134.

¹⁸⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 131 (10-10-1664). Het feit dat de schepenen het huwelijk niet uitstelden tot het moment dat het paar meerderjarig werd, wijst er ook op dat misleiding in het spel was.

¹⁹⁰ Mandementen van arrest zijn opgenomen onder het kopje ‘schulden’. Bij deze ‘grote zaken’ was geen sprake van vrijwillige rechtspraak, aangezien instemming van de debiteur niet vereist was om een arrestatie uit te voeren.

Tabel 8.6 Verdeling van de onderzochte processen voor de civiele vierschaar (1664-1668) betreffende contracten en afspraken, inclusief de voluntaire rechtspraak (cursief en niet vet gedrukt), in personen (T), mannen (M) en vrouwen (V) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes staat het aantal vervolgzaken in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664			Gedaagde			Zaken	
	Eiser			M	V	T	N	%
Schulden	638	99	737 ¹⁹¹	708	106	814 ¹⁹²	871(19)	60
Willig decreet	140	19	159 ¹⁹³	169	9	178 ¹⁹⁴	185	13
Willige condemnatie	97	15	112 ¹⁹⁵	110	10	120 ¹⁹⁶	121(2)	8
Erfeniskwestie	33	9	42 ¹⁹⁷	35	8	43 ¹⁹⁸	86(4)	6
Beneficie van inventaris	9	4	13 ¹⁹⁹	2	0	2 ²⁰⁰	46	3
Aankoop en levering	36	4	40 ²⁰¹	38	6	44	44	3
N. brieven van executie	22	5	27 ²⁰²	28	4	32 ²⁰³	35	2
Burenkwesties	18	3	21 ²⁰⁴	17	3	20 ²⁰⁵	23	2
Cessie	8	2	10	0	0	0 ²⁰⁶	10	1
Huurkwesties	8	1	9 ²⁰⁷	8	2	10	10(1)	1
Relief	0	2	2	1	0	1 ²⁰⁸	2	<1
Inductie	1	0	1	1	0	1	1	<1
Overig	26	2	28	23	4	27 ²⁰⁹	27	2
Totaal	1036	165	1201	1140	152	1292	1461(26)	100

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F, G.

Alleen de gewestelijke gerechtshoven mochten een 'relief' verlenen.²¹⁰ Het is niet altijd uit te maken in hoeverre het bij dergelijke mandementen of gerechtelijke lastgevingen

¹⁹¹ In 140 gevallen bestonden de eisers uit niet nader aangeduide erfgenamen.

¹⁹² 60 gedaagden zijn vermeld als niet nader aangeduide erfgenamen.

¹⁹³ In 27 gevallen is sprake van niet nader aangeduide erfgenamen.

¹⁹⁴ 7 keer is sprake van niet nader aangeduide erfgenamen of onvermelde gedaagden.

¹⁹⁵ In 12 gevallen bestonden de eisers uit niet nader aangeduide erfgenamen.

¹⁹⁶ 4 keer is sprake van niet nader aangeduide erfgenamen of onvermelde gedaagden.

¹⁹⁷ In 49 gevallen bestonden de eisers de uit niet nader aangeduide erfgenamen.

¹⁹⁸ 47 keer is sprake van niet nader aangeduide erfgenamen of vermelde gedaagden.

¹⁹⁹ In 34 gevallen bleven de eisers onvermeld of bestonden ze uit niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰⁰ 44 keer was sprake van niet nader aangeduide crediteuren.

²⁰¹ In 4 gevallen bestonden de eisers uit niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰² In 8 gevallen bestonden de eisers uit niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰³ 3 keer was sprake van niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰⁴ In 2 gevallen bestonden de eisers uit niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰⁵ 3 keer was sprake van niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰⁶ In alle 10 gevallen was sprake van niet nader aangeduide crediteuren.

²⁰⁷ 1 keer was sprake van niet nader aangeduide erfgenamen.

²⁰⁸ In 1 geval was sprake van niet nader aangeduide crediteuren.

²⁰⁹ 1 keer was sprake van niet nader aangeduide erfgenamen.

²¹⁰ Mandementen van relief werden in de 'orde op de vierschaar' wel genoemd als 'grote zaak'. Inderdaad mocht de schepenbank oordelen over het 'interinemen' of de goedkeuring ervan. De brieven werden echter verleend door de hoge raad of het hof (Van der Linden, *Verhandeling over de judiciele practijc* II, 170).

ook om twistgedingen ging. In het vervolg zal daarom alleen op onmiskenbare contentieuze rechtspraak worden ingegaan, dus op processen waaraan een aanwijsbaar geschil ten grondslag ligt. De resterende zaken zijn in de tabel opgenomen om een indruk van hun omvang te geven en de rechtsprekende activiteiten van de vierschaar in perspectief te plaatsen.

Schulden

Veruit de grootste groep geschillen in de categorie 'contracten en afspraken' wordt gevormd door schulden. Zestig procent van de rubriek bestaat eruit. Op het totaal aantal gedingen voor de civiele vierschaar tussen 1664-1668 bedraagt het aandeel iets meer dan de helft. Genoemde verhoudingen verschillen niet veel van die binnen de vredemakersboeken. De dingboeken bevatten relatief een groter aantal andersoortige kwesties, zoals niet-contentieuze zaken en bijvoorbeeld gedingen op het gebied van huwelijk en zedelijkheid. Maar het afhandelen van schuldenkwesties is ontegenzeggelijk ook voor de civiele vierschaar de meest voorkomende bezigheid.

In 1664 diende bijna veertig procent van alle betalingsproblemen die bij de civiele vierschaar aanhangig werden gemaakt, eerst voor het college van vredemakers.²¹¹ Tussen beide procedures zaten gemiddeld vierentwintig dagen, met uitschieters naar beneden van één dag en naar boven van ruim zeven maanden. De meeste van deze schuldenkwesties waren onverzoebare zaken, waarvan de eis de competentiegrens van de vredemakers te boven ging. Het college van vredemakers mocht in die gevallen geen oordeel vellen en verwees de betrokkenen daarom direct door naar de vierschaar. Een nieuwe dagvaarding was daarvoor sinds 1660 niet langer nodig. Dit betekende niet dat iedereen die er voor het college van vredemakers niet uitkwam, ook daadwerkelijk de vierschaar mobiliseerde. Het merendeel van de geschilvoerende partijen die in 1664 officieel toestemming hadden om hun zaak voor de vierschaar te vervolgen, kon niet in de dingboeken van grote zaken worden teruggevonden. Hieruit blijkt opnieuw dat de tijdrovende en gecompliceerde procedures van het civiele gerecht en de bijbehorende kosten van procureurs partijen afschrikten. Daarentegen sloegen in 1664 ruim honderd schuldeisers het college van vredemakers over. Zij begonnen direct een procedure voor de civiele vierschaar.²¹²

De dingboeken van grote zaken geven net als de vredemakersboeken een indruk van het wijdverbreide kredietsysteem waarop de stedelijke economie dreef. De registers staan vol met afnemers en producenten die zelf ook weer bij anderen, bijvoorbeeld toeleveranciers, in het krijt stonden.²¹³ Een goed voorbeeld is korenkoper Hendrick Roelantsz. van der Does, diaken van de Vlaamse doopsgezinde gemeente in Leiden. Tussen

²¹¹ In 1665 kon in de dingboeken van grote zaken maar één geschil over schulden worden aangetroffen dat nog in 1664 door de vredemakers was besproken.

²¹² Van de ruim honderd schuldeisers die de vredemakers oversloegen, brachten er zeventien een andere schuldenkwestie wél voor deze lage rechtbank. Vaak betrof het een schuld die onder de honderd gulden lag (het gemiddelde was zeventig gulden, met één uitschieter van tweehonderdnegentien gulden).

²¹³ 142 van de 885 (16%) schuldeisers werden op hun beurt ook weer voor de civiele vierschaar gedaagd vanwege schulden.

1664 en 1668 spande hij negentien rechtszaken aan, waarvan het merendeel in 1665 en 1666, voornamelijk tegen bakkers. In diezelfde periode moest hij twaalf keer zelf voor de civiele vierschaar verschijnen, gedaagd door kooplieden, omdat ook hij zijn schulden niet op tijd kon aflossen. Het feit dat het hier om een doopsgezinde korenkoper gaat is bijzonder. Zijn veelvuldige betrokkenheid bij rechtszaken geeft aan dat de Leidse doopsgezinden in de loop van de tijd selectiever waren geworden in het midden van de wereld.²¹⁴ Ze maakten blijkbaar geen problemen meer van betalingsachterstanden van een gemeentelid. In ieder geval veroorzaakten de bewuste schuldenkwesaties niet genoeg ergernis in de gemeente om tegen Hendrick een tuchtprocedure te beginnen. De schulden en vorderingen van de korenkoper waren redelijk in balans gebleven. Hij kwam zodoende niet te boek te staan als onbetrouwbaar of als iemand die op te grote voet leefde.²¹⁵ Aan de andere kant speelde mogelijk ook zijn status binnen de gemeente een rol.²¹⁶

Een slechte betalingsmoraal kon gevolgen hebben voor de goede naam in de buurt en de kredietwaardigheid. Verschillende auteurs hebben daar meermalen op gewezen.²¹⁷ Om de schade zoveel mogelijk te beperken, stuurden veel debiteuren aan op betalingsuitstel door middel van een schikkingsvoorstel of presentatie. Voorwaarde hiervoor was het erkennen van de opgebouwde schuld.²¹⁸ Daarmee gaven de debiteuren aan dat ze in principe wel bereid waren hun schulden te voldoen, maar dat ze daar op het moment tijdelijk niet toe in staat waren. Van kwade opzet was geen sprake, zo moest de transactie benadrukken.²¹⁹ Crediteuren gingen op hun beurt vaak akkoord met een betalingsregeling. Zij hadden per slot van rekening weinig aan berooide afnemers die in het vervolg niets meer konden kopen. Overigens waren de overeengekomen betalingstermijnen vrij kort. De meeste schikkingen gaven debiteuren niet meer dan twee termijnen van een kwartaal om de achterstand weg te werken. Een enkele keer spraken partijen af de schuld na een half jaar in één keer af te lossen. Langere betalingstermijnen of uitstel van betaling kwamen hoogst zelden voor.²²⁰ Dit lijkt te duiden op dreigende liquiditeitsproblemen voor de crediteuren als de schulden later zouden worden voldaan.

214 Vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 466-478; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 152-156. Zie ook hoofdstuk 5, par. 5.4.

215 Merk op dat het notulenboek van de Vlaamse doopsgezinde gemeente een hiaat vertoont tussen 4 december 1664 en 13 mei 1666. Toch figureerde Van der Does hierna (tot eind 1668) nog 7 keer als eiser en 6 keer als gedaagde in de dingboeken. Vgl. Sprunger, 'Entrepreneurs and ethics', 219; Idem, 'Faillissementen', 102. Zie voor het belang van een goede balans tussen schulden en vorderingen voor de perceptie van buurtbewoners: Dinges, *Mauremeister*, 117.

216 Over het belang van relaties, zie onder meer: Lesger, 'Huwelijk, opportunisme en bedrog', 66,71-72; Kooijmans, 'Risk and reputation', 30. In 1666 kwam Van der Does in opspraak na een conflict over gemeentegeld. Hij trad terug, schreef een venijnige brief aan de dienaarschap, maar mocht desondanks aan het avondmaal blijven deelnemen (RAL, ADG, inv.nr. 1 (19-8-1666; 2-12-1666)).

217 Zie b.v. Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 179-180; Kooijmans, 'Risk and reputation', 25-27; Sprunger, 'Faillissementen', 103-107; Roodenburg, *Onder censuur*, 378vv; Garrioch, 'Verbal insults', 111-112.

218 RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 269vv, art. 5.

219 Vgl. RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 206 (10-11-1668).

220 In juni 1665 kwamen Jan Jacobsz. Steuten en Passchier Hanicko overeen dat laatstgenoemde zijn schuld zou aflossen door de helft direct te voldoen en de andere helft pas over een jaar (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 193v (15-6-1665)).

Tabel 8.7 De hoogte van de geëiste bedragen in guldens in verband met schulden in de dingboeken van grote zaken en de frequentie van de verschillende bedragen (1664-1668).

Geëist bedrag	Frequentie	
	N	%
≤100	48	7
101-200	218	30
201-300	109	14
301-400	76	10
401-500	45	6
501-1000	134	18
1001-2000	71	10
2001-3000	21	3
3001-4000	5	<1
4001-5000	1	<1
≥5001	9	1
Totaal	737	100

Bron: RAL, ORA, inv.nr. 44 F, G.

De geëiste bedragen in het dingboek van grote zaken lagen door de bank genomen ver boven de door het stadsbestuur gehanteerde ondergrens van tweehonderd gulden. Het gemiddelde bedroeg zeshonderdvijf gulden. Maar het aantal vorderingen dat onder het minimum lag, is opvallend hoog. Zoals bekend gaat het hier om 'kleine zaken', die, in tegenstelling tot wat het stadsbestuur zelf in de keur had verordonneerd, niet in een apart register werden opgetekend maar verspreid over de vredemakersboeken en de dingboeken van grote zaken. Een strikt onderscheid tussen kleine en grote zaken bestond alleen op papier. Het lijkt erop dat in de vredemakersboeken de kleine zaken zijn opgetekend van eisers die volgens de koninklijke weg eerst hun schuldenkwestie aan de vredemakers voorlegden en deze daarna voor de vierschaar vervolgden. De dingboeken bevatten vooral de kleine zaken die direct bij de vierschaar aanhangig werden gemaakt.²²¹

De schuldenkwesties in de registers van grote zaken waren net zoals die in de vredemakersboeken doorgaans weinig gecompliceerd en goed bewijsbaar. De processen duurden relatief kort. De helft kon binnen een maand van een oordeel worden voorzien en nog eens twintig procent binnen twee maanden. Eisers kregen bovendien zelden ongelijk. De rechters wezen bijvoorbeeld maar vierenveertig vorderingen af. Vientwintig eisen stelden ze naar beneden bij, wat nog geen drie procent van het totaal is. Ook de debiteuren legden de eisers weinig in de weg. Velen van hen hoopten, zoals gezegd, door hun schulden te erkennen, betalingsuitstel te krijgen. Wel tekenden schuldenaren in zesenvieftig gevallen protest aan tegen de inbeslagname van hun goederen door crediteuren. Nog eens vierenzestig buitenbezittingen werden door de crediteuren ter toetsing aan de schepenen voorgelegd. Dat de dingboeken maar weinig

²²¹ In 1664 werden van de 8 kwesties onder de honderd gulden er 3 eerder aan de vredemakers voorgelegd.

‘opposities van arrest’ bevatten, duidt niet persé op weinig problemen met beslagleggingen. De registers bieden alleen zicht op die gevallen waarin debiteuren de moed en de middelen hadden een arrest aan te vechten.²²²

De civiele vierschaar verwees processen wegens betalingsachterstanden zelden naar scheidslieden, wat opnieuw duidt op de geringe complexiteit van veel schuldenkwesaties. Arbitrage bleek maar in achtenveertig gevallen nodig. Hierbij moet worden opgemerkt dat dit getal ruim tweederde van het totaal aantal renvoeien naar goede mannen vertegenwoordigt. De aangewezen arbiters hadden vaak een zakelijke relatie met de geschilvoerende partijen. Zo kozen kooplieden met een vordering op hun afnemer collega-kooplieden met groot aanzien uit als scheidsmannen, zoals bijvoorbeeld de vermogende Pieter Florisz. Wildeman.²²³ Verder speelde ook de aard van de schuld een rol, zoals blijkt uit de kwestie tussen koopman Dirck van Helmont en brandewijnverkoper Christaen Hellingh, die naar twee brandewijnverkopers werd gerenvoeerd.²²⁴ De grootste groep arbiters bestond uit juristen.²²⁵ De vierschaar verwees partijen in bijna de helft van de arbitragezaken naar advocaten. Soms waren de aangetrokken scheidsmannen dezelfde als de procureurs die al door de eiser en de gedaagde bij het proces betrokken waren. Veruit de meeste zaken waarbij arbiters werden ingeschakeld, verdwenen zonder vonnis uit de dingboeken van grote zaken. Slechts in een handjevol zaken bekrachtigden de rechters het door de scheidsmannen overeengekomen compromis.

Net zoals in het hoofdstuk over de vredemakers kon worden vastgesteld, waren de debiteuren en crediteuren uit de dingboeken meestal mannen. Slechts elf procent van de eisers was vrouw. Voor de gedaagden lag dit percentage op twaalf. Vrijwel alle vrouwen die betrokken waren bij schuldenkwesaties waren weduwen, te weten tweeënveertig procent van de vrouwelijke eisers en maar liefst eenennegentig procent van de gedaagde vrouwen. De overige vrouwen waren veelal ongehuwd; slechts bij acht van hen staat aangetekend dat ze getrouwd waren. Officieel golden weduwen en meerderjarige vrouwen zonder man niet als handelingsbekwaam in de Republiek. Maar de praktijk wees anders uit, zo bleek ook uit vorige hoofdstukken. Veel weduwen zetten als hoofd van het huishouden de zaken van hun overleden echtgenoot voort en vertegenwoordigden de bijbehorende zakelijke belangen voor de rechter.²²⁶ Ten aanzien van de civiele vierschaar kan hier nog aan worden toegevoegd, dat de vrouwen, evengoed als de mannen, natuurlijk wel een procureur in de arm namen.²²⁷

Circa de helft van de eisers in de schuldenkwesaties is van een beroepsaanduiding voorzien. Eén beroepsgroep springt er duidelijk uit: de handel. In de onderzochte pe-

²²² Bij beslaglegging ging het ook relatief vaak om hoge bedragen. Gemiddeld lag de schuld bij een arrest op 933 gulden, met uitschieters naar boven van 2000 gulden en naar beneden van 75 gulden.

²²³ De aanslag van Pieter Florisz. Wildeman bedroeg 186,67, wat neerkomt op een vermogen van ongeveer 32.000 gulden (vgl. RAL, ORA, inv.nr. 44 F p. 15 (z.d.), 89v (15-3-1664), 94v (7-5-1664) en p. 244v (21-11-1665)).

²²⁴ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 291 (15-5-1666).

²²⁵ Vgl. Godding, ‘Une justice parallèle?’, 127.

²²⁶ Van Aert, ‘Tussen norm en praktijk’, 31-34; Schmidt, *Overleven na de dood*, 74-79.

²²⁷ Vgl. Nortier, *Burgerlijk proces*, 88.

riode spanden maar liefst honderdachtendertig kooplieden een geding aan.²²⁸ Ook de elite is opvallend goed vertegenwoordigd met zes *doctores medicinae*, vier hoogleraren, drie leden van de vroedschap, drie advocaten, twee burgemeesters, twee schepenen en een predikant. Textielproducenten komen minder vaak voor in de dingboeken van grote zaken.²²⁹ Zij maakten hun onderlinge schuldenkwesaties over het algemeen ahangig bij de gouverneurs van de verschillende hallen die geen competentiegrens kenden. De zaken in de dingboeken, waarbij textielproducenten waren betrokken, hadden doorgaans te maken met problemen met debiteuren van buiten de branche. De overige eisers in de dingboeken waren over het algemeen representanten van de goede middenklasse, zoals bakkers, brouwers, notarissen, timmermannen, en herbergiers. Laagbetaalde beroepen ontbreken in de lijst. Overigens rijst hetzelfde beeld op als de debiteuren in ogenschouw worden genomen. Ook deze groep telde weinig textielproducenten en relatief veel vertegenwoordigers uit de middengroepen. Het aantal gedaagde kooplieden is met vijftientig niet bijzonder hoog.²³⁰

Erfeniskwesaties

Van alle geschillen in de categorie ‘contracten en afspraken’ namen erfeniskwesaties de tweede plaats in. De omvang ervan valt op in vergelijking met de vredemakersboeken, waarin rechtszaken over nalatenschappen maar drie procent van dezelfde rubriek uitmaakten. Erfeniskwesaties waren over het algemeen complex, met tegenstrijdige belangen en aanspraken. Met name de verdeling van nalatenschappen kon grote problemen opleveren. Daarbij maakte het niet veel uit of er nu wel of geen testament voorhanden was. Voor dergelijke ingewikkelde zaken leende de civiele rolprocedure zich duidelijk beter dan een korte afhandeling door de vredemakers. Zo zag het college van vredemakers zich in 1664 een aantal keer genoodzaakt kwesaties met betrekking tot de verdeling van een erfenis naar de vierschaar door te verwijzen. In de vredemakersboeken staan deze geschillen niet nader omschreven, maar het lijkt niet onwaarschijnlijk dat de problematiek te ingewikkeld was voor de lage rechtbank.²³¹ Overigens moet worden opgemerkt, dat het aantal erfeniskwesaties in de dingboeken ook niet bijzonder groot is. Zoals al eerder is geconstateerd, hielden families onderlinge ruzies graag binnenskamers. In plaats van deze en *plein public* voor de rechtbank uit te vechten, schakelden ze liever enkele door beide partijen geaccepteerde bemiddelaars of arbiters in, zoals in hoofdstuk 6 al bleek. Alleen als het echt niet anders ging of wanneer de familiebanden zelf betwist werden, kon de rechtbank uitkomst bieden.²³²

²²⁸ Daar komen nog eens elf korenkopers, vijf houtkopers, drie pontgaarders, twee steenkopers, twee wijnkopers, een blauwsteenverkoper en een kaaskoper bij.

²²⁹ Het gaat om negen lakendrapiers, vijf lakenbereiders, twee greinreders, twee wolkopers, een bleker, een dekendrapier en een zwartverver.

²³⁰ Dat is exclusief elf korenkopers, acht wijnkopers, drie spekkopers, twee brandewijnverkopers, twee pontgaarders en een boekverkoper.

²³¹ RAL, ORA, inv.nr. 47 2H (21-3-1664; 11-7-1664; 15-9-1664); de laatste twee zaken zijn ook daadwerkelijk in het grote dingboek terug te vinden (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 117v (28-7-1664) en 131v (22-10-1664)).

²³² Vgl. Kooijmans, *Vriendschap*, 14, 197, 202, 215; Castan, ‘Arbitration of disputes’, 226. Hetzelfde mechanisme om problemen binnen de familie niet naar buiten te brengen, maar dan in een andere context: Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 172, 259-260.

Net als in de vredemakersregisters draaiden veel erfeniskwesties in de dingboeken om boedelscheidingen, namelijk eenendertig procent.²³³ Deze werden vaak gevorderd door erfgenamen die naar hun mening ten onrechte buiten de nalatenschap werden gehouden. Zij eisten per direct hun legitieme erfportie op. In Leiden werd daarbij, wanneer het overleden familielid geen testament had gemaakt, het eerder besproken aasdomsrecht gevolgd.²³⁴ Boedelhouders of voogden maakten dan binnen zes tot acht weken na een overlijden een boedelinventaris op, op basis waarvan rechthebbenden een boedelscheiding konden eisen.²³⁵ Hielden de voogden zo'n boedelbeschrijving tegen of dreigden bepaalde rechthebbenden te worden buitengesloten, dan was een beroep op de vierschaar mogelijk. Dit forum was bevoegd, mits de aanspraken goed onderbouwd werden, een beschrijving van de boedel en de bijbehorende boedelscheiding af te dwingen. Zo eisten verre familie van de kinderloos overleden Maaïke Braam dat haar echtgenoot, Caspar Smit, de verdeling van het vermogen niet langer uitstelde. Vermoedelijk was Caspar niet helemaal overtuigd van de rechtmatigheid van hun claim. De familieleden ondersteunden hun eis bij de civiele vierschaar met een stamboom en een viertal obligaties. Bovendien gaven ze aan hun aanspraken desnoods onder ede te willen bevestigen. De rechters onderzochten de claims en stelden de eisers vervolgens in het gelijk. Caspar moest een schriftelijke opsomming van de nalatenschap laten opstellen, voorzien van een taxatie, en op basis daarvan de boedel verdelen.²³⁶

Wanneer er een testament was gemaakt, werd de langstlevende partner niet alleen boedelhouder, maar ook executeur-testamentair. Hij of zij werd dan belast met het betalen van schuldeisers die nog geld tegoed hadden van de overleden erflater, het uitkeren van eventuele legaten en het volgens het testament verdelen van de goederen tussen de erfgenamen.²³⁷ Nu was de aanwezigheid van een testament geen garantie voor een vlekkeloze afwikkeling van nalatenschappen. Dertig procent van de eisers meenden dat zij ten onrechte waren gepasseerd bij de verdeling van de erfenis. Zo ook de neven en nichten van de weduwe van Jan Sijbrantsz. Smit. Zij wensten alsnog in het sterfhuis ingeleid te worden en overlegden allerlei bewijzen van hun verwantschap met de erflater, waaronder tenminste zes notariële attestaties. De vierschaar honoreerde uiteindelijk hun claim.²³⁸ Overigens kreeg niet iedereen die door de executeurs-testamentair buiten Jans erfenis was gehouden alsnog toegang tot de nalatenschap. Twee zwagers die ook als mede-erfgenaam erkend wilden worden, hadden verzuimd

²³³ Vgl. Brand, *Over macht en overwicht*, 306,307.

²³⁴ Zie hoofdstuk 6, par. 6.2.4.

²³⁵ RAL, SAII, inv.nr. 12, p. 129vv, art. 23, 32. Nabestaanden konden met een testamentaire bepaling worden vrijgesteld van het maken van een boedelinventaris (Schmidt, *Overleven na de dood*, 95,96; De Groot, *Inleidinge*, I, 9,3).

²³⁶ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 118 (22-7-1664). Vgl. Idem, 44 G, p. 59 (4-3-1667).

²³⁷ De Blécourt, *Kort begrip*, 374-377. Er bestond de mogelijkheid om een ander als executeur aan te wijzen en de partner te passereren, maar dat gebeurde weinig (Schmidt, *Overleven na de dood*, 95).

²³⁸ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 116v (28-6-1664). Vgl. RAL, ONA, inv.nr. 1044, nr. 16 (15-3-1664), 31 (26-4-1664), 38 (23-5-1664), 39 (23-5-1664), 40 (23-5-1664) en 44 (17-6-1664). Maar er lijken eerder ook andere notarissen te zijn ingeschakeld: zie RAL, ONA, inv.nr. 963, nr. 80 (17-6-1663). Het geschil was daarmee overigens niet uit de wereld. Ook de verdeling van de nalatenschap en de uitkoop die moest plaatsvinden gaf problemen. Er zou nog tot aan het Hof van Holland worden doorgeprocedeerd (RAL, ONA, inv.nr. 1045, nr. 44 (7-11-1665), 52 (9-12-1665)).

om getuigenverklaringen te laten opstellen. Dit moesten zij van de rechtbank alsnog doen. De bewijzen die de heren vervolgens aanvoerden, waren vermoedelijk niet erg sterk. De claim werd zonder nadere motivering afgewezen.²³⁹

Waren er kinderen, dan stelden erflaters naast een executeur-testamentair vaak ook nog een of meer voogden aan, die de belangen van de nakomelingen in de gaten dienden te houden. Deden ze dat niet of ontbrak een laatste wil, dan regelde de weeskamer de voogdij.²⁴⁰ Deze stedelijke instelling was verantwoordelijk voor het toezicht op het bezit van kinderen die één of beide ouders hadden verloren. Vaak stelden weesmeesters de langstlevende ouder als voogd aan, samen met een of meerdere voogden afkomstig uit de naaste familie van de overledene. De voogden, of ze nu door de erflater zelf of door de weeskamer waren aangesteld, dienden vervolgens een boedelbeschrijving op te stellen, mits de overledene hen hiervan niet middels een testamentaire bepaling van had vrijgesteld.²⁴¹ De inventaris was nodig om het erfdeel van de kinderen vast te stellen. Soms gingen voogden daarna direct tot scheiding van de boedel over, maar vaker stelden ze de verdeling uit, bijvoorbeeld tot het moment dat de kinderen meerderjarig werden. Ook was uitkoop mogelijk.²⁴² Overigens waren de bepalingen waaronder de scheiding van de goederen werd opgeschort niet altijd even duidelijk. Daardoor kon later een rechtszaak nodig zijn.²⁴³

Problemen met testamenten konden verder nog ontstaan wanneer deze bijvoorbeeld een of meerdere ondererfstellingen bevatten. Zulke fidei-commissen bezwaarden erfgenamen met het geheel of gedeeltelijk instandhouden van de erfenis om deze op een later tijdstip uit te keren aan derden.²⁴⁴ Op die manier kon bijvoorbeeld landbezit in de familie worden gehouden. De bezwaarde erfgenaam was bevoegd om het erfdeel te gebruiken en eventuele opbrengsten daarvan te houden. Soms ging dat mis en werden de goederen in kwestie verkocht, waarna de zogeheten verwachter zijn deel bij de koper moest zien op te eisen.²⁴⁵ Ook kwam het voor dat de bezwaarde roofofbouw pleegde op de hem toevertrouwde landgoederen.²⁴⁶ In de dingboeken komen dergelijke problemen niet voor in de bestudeerde periode. Veel erflaters hadden executeurs of administrateurs aangesteld die op de belangen van de verwachters moesten letten.²⁴⁷ Wel maakte een aantal erfgenamen van de verwachter bij de bezwaarde aanspraak op de voor hen bestemde goederen onder fidei-commissair verband. Opnieuw was hierbij

²³⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 272v (18-9-1666).

²⁴⁰ Groenveld, 'Van late middeleeuwen tot omstreeks 1572', 30-32; In veel testamenten werd de weeskamer uitgesloten van bemoeienis met de boedel (Schmidt, *Overleven na de dood*, 102; Gehlen, *Notariële akten*, 44,45).

²⁴¹ Smit, *De Zuidhollandse weeskamers*, 17. Van alle Leidenaren die een testament hadden opgesteld, verbood eenderde de nabestaanden om een boedelbeschrijving te verlangen van de weduwe of weduwnaar (Schmidt, *Overleven na de dood*, 95,96,102).

²⁴² De Groot, *Inleidinge* I.7,10-13. Vgl. Sluijter & Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', 122; Schmidt, *Overleven na de dood*, 100-105.

²⁴³ Zie bijvoorbeeld: RAL, ORA, inv.nr. 44 F (13-10-1664), p. 130v.

²⁴⁴ De Groot, *Inleidinge*, II.20,1-3.

²⁴⁵ RAL, SAII, inv.nr. 6567.

²⁴⁶ De Smidt, *Compendium*, 53,54.

²⁴⁷ In een enkel geval vroegen voogden de vierschaar om goederen uit de nalatenschap vrij te verklaren van fidei-commissen, met het oog op verkoop ervan (vgl. RAL, SAII, inv.nr. 44 F, nr. 117v (28-7-1664)).

de bewijsvoering van groot belang.²⁴⁸ Verder eiste ene Leendert Grimmer als bezwaarde erfgenaam, dat zijn kinderen, die via hem van zijn moeder zouden erven, hem een deel van de nalatenschap zouden schenken bij wijze van oudedagvoorziening. De rechters wezen hem zijn claim toe.²⁴⁹

De eisers in de erfeniskwesties zijn vrijwel even vaak mannen als vrouwen. Zij waren doorgaans erfgenamen van een overledene, of claimden dat te zijn. Hun sociale status is zelden in de dingboeken te vinden. Slechts van vier eisers staat het beroep genoteerd. Het ging steeds om ambachtslieden, te weten een bakker, vleeshouwer, lampenmaker en houtkoper. Zij hadden het vermogen en het overzicht om een rolprocedure te beginnen. Slechts drie eisers procedeerden pro deo. Maar dat hoeft in dit geval niets te zeggen. De gedingen werden doorgaans door meerdere erfgenamen aangespannen, die door dezelfde procureur werden vertegenwoordigd. Zij konden zodoende de kosten delen. De groep gedaagden bestond voor zo'n zeventig procent uit executeurs-testamentair en voogden, belast met de afwikkeling van de boedel en het toezicht op de bezittingen van eventuele kinderen. Dit waren meestal langstlevende echtgenoten of familieleden, eventueel voorzien van een toegevoegde, mannelijke voogd. Een aantal voogden behoorde tot de stedelijke elite. Zo is sprake van een advocaat, een drietal notarissen, een schepen en enkele kooplieden. Hun relatie met de erflater is niet altijd duidelijk. Soms waren zij als voogd aangewezen door de weeskamer.²⁵⁰ Anderen werden vermoedelijk door de erflater als toezichthouder gevraagd vanwege hun sociale status. Zo stelde Philipina van Mollen, weduwe van Joris van der Lip niet alleen haar broer als voogd aan, maar ook vroedschapslid Harmen Jansz. Schuijl. Die bedankte vervolgens vriendelijk voor de eer. In zijn plaats kwam toen een achterneef van Joris van der Lip.²⁵¹

Aankoop en levering

De categorie 'problemen met aankoop en levering' is relatief klein in de dingboeken van de civiele vierschaar. Dit komt onder meer door enkele alternatieve manieren van geschilbeslechting die op dit gebied voor handen waren. Bepaalde commerciële kwesties, vooral die tussen producenten en afnemers binnen dezelfde branche, konden formeel of informeel worden afgehandeld door gilden- of neringbesturen. Een andere mogelijkheid, voor wie er het geld voor had, was het opstellen van een notariële attestatie. De rechtbank kwam dan pas in beeld wanneer de getuigenverklaring onvoldoende effect had gesorteerd. Ook konden gedupeerden domweg weigeren te betalen voor wanpres-

²⁴⁸ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 220v (10-2-1666) en idem, 44 G, p. 25v (5-11-1666).

²⁴⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 251 (25-11-1665). Onduidelijk is of met die oudedagvoorziening hetzelfde is bedoeld als de zogeheten trebellianieke portie, waarop de verwachter aanspraak kon maken (te weten een kwart van de waarde van het fideicommiss). Zie De Blécourt, *Kort begrip*, 360.

²⁵⁰ Vgl. RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 252v (18-12-1665); notaris Van Berendrecht; Idem, inv.nr. 44 G, p. 41 (17-12-1666): notaris Verruijt.

²⁵¹ RAL, ONA, inv.nr. 905, nr 38 (27-3-1665) en 39 (27-3-1665). In een notariële akte schrijft vroedschapslid Schuijl dat hij 'om redenen' genoodzaakt was zich te excuseren voor de voogdij over de kinderen van Philipina van Mollen en Joris van der Lip. Samen met mede-voogd Davidt van Mollen, koopman in Haarlem, wijst hij koopman Jacob de Ruijscher als plaatsvervanger aan. Hij is een neef (oomzegger) van Jacob van der Lip, de vader van Joris van der Lip.

taties, waardoor geschillen over aankopen of leveranties als schuldenkwesaties in de boeken van civiele rechtbanken terecht kwamen. Op die manier werden conflicten dus gecamoufleerd. Helaas is het niet goed na te gaan achter welke van de vaak summier en zakelijk beschreven schuldenkwesaties andersoortige problemen schuilgaan. Met behulp van het bestudeerde notarieel archief konden slechts vijf zaken die in het dingboek als schuldenkwesatie beschreven staan, worden geïdentificeerd als een leveringsgeschied.²⁵² In het navolgende zal alleen op die geschillen worden ingegaan waarvan in het dingboek duidelijk is dat die met leveringen en aankopen te maken hebben.

Veel kwesaties in de onderhavige categorie draaiden om handelswaar. Leveranciers daagden kopers voor de rechtbank die de aangeschafte goederen zonder geldige reden zouden hebben geweigerd.²⁵³ Omgekeerd begonnen afnemers een geding tegen producenten of handelaren die zich niet aan de gemaakte afspraken hadden gehouden.²⁵⁴ De rubriek vormt, wanneer deze beperkt wordt tot de roerende goederen, maar tot op zekere hoogte een weerspiegeling van de Leidse economie. Weliswaar neemt de textielnijverheid een belangrijke plaats in, maar deze is niet zo prominent als op grond van haar belang voor de stad mocht worden verwacht.²⁵⁵ Mogelijk komt dit door het kleine aantal geschillen in de rubriek. Maar het is ook waarschijnlijk dat veel gedupeerden, vaak zelf ook werkzaam in de textiel, voor arbitrage door de gouverneurs van één van de hallen kozen, die minder omslachtig en aanzienlijk goedkoper was. De overige nijverheid en handel hadden een aandeel van respectievelijk elf en zesentwintig procent.²⁵⁶

In welke mate gilden zich ook bezig hielden met geschillen over handelswaar is niet duidelijk. Op basis van de gildenreglementen zou bemoeienis wel te verwachten zijn, gezien de veelvuldig voorkomende aansporing voor dekens en hoofdlieden om zich uit te spreken in alle zaken die hun gilde aangingen. In de schaarse kwesatieboeken zijn geschillen naar aanleiding van een levering echter zeldzaam. Ook in de dingboeken kwamen gildenbesturen er nauwelijks aan te pas. Geen enkele zaak werd naar hen geroepen, ook niet de kwesatie tussen koopman Johan Hennebo en grofsmid Dirck Thonisz. de With. In 1663 had Johan twee ijzeren beugels van de smid gekocht die van Zweeds kwaliteitsstaal zouden zijn. Voorwaarde voor de koop was dat Dirck de beugels pas na een jaar zou leveren. De koopman ontving zijn bestelling keurig op tijd, maar al snel vertoonden de beugels barsten, vermoedelijk door ernstige roestvorming. Johan leidde daaruit af dat het ijzer dus niet van de voorgestelde kwaliteit was. Hij eiste dat de smid de afspraak alsnog zou nakomen en beugels van Zweeds staal zou leveren. Ook zou hij een schadevergoeding van zestig gulden moeten neertellen. Maar Dirck had een hele andere voorstelling van het gebeurde. Volgens hem waren de beugels prima in orde bij levering en moest Johan dus gewoon vijftig gulden arbeidsloon betalen.

²⁵² RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 119 (16-7-1664), 238 (8-11-1665); 243 (15-12-1665); 277v (23-3-1666); Idem, inv.nr. 44 G, 209v (12-12-1668).

²⁵³ Bijv. RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 100v (22-4-1664). Vgl. Idem, ONA, inv.nr. 774, nr. 183 (23-4-1664).

²⁵⁴ Bijv. RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 213v (16-9-1665).

²⁵⁵ Acht van de negentien kwesaties hadden betrekking op de textielsector. Vgl. De Vries (ea), 'Het economische leven', 96.

²⁵⁶ In totaal bevonden zich onder de eisers 6 kooplieden, waarvan er drie een proces inzake textielhandel hadden aangespannen. Daarnaast waren er nog twee zuivelverkopers, een voller, een lakendrapier, een bakker en een huidenvetter, een chirurgijn en een bode. In vijf zaken bleef het beroep ongenoemd; drie daarvan hadden te maken met textiel.

De rechters gaven uiteindelijk de smid gelijk. De vraag is nu waarom deze zaak niet door het gilde van smeden is afgehandeld. Sprak het bestuur van dat gilde zich niet uit in kwesties met klanten? Het antwoord is bij gebrek aan overgeleverde kwestieboeken niet te geven.²⁵⁷

Problemen met aankopen en leveringen bleven niet beperkt tot roerende goederen. Zesenvijftig procent van de rubriek bestond uit geschillen over gekochte of verkochte huizen en erven. Een koop werd vaak onderhands gedaan, bijvoorbeeld in de kroeg.²⁵⁸ Leveringsvoorwaarden stonden dan niet zwart op wit. Zo ook niet in het geval van lakendrapier Adam Decker en metselaar annex huisjesmelker Leendert de Reus.²⁵⁹ Zij troffen elkaar begin maart 1666 in een brandewijnhuis, waar Leendert Adam attent maakte op een woning in de buurt van de Hogewoerdse Poort die hij in de verkoop wilde doen. De lakendrapier toonde zich geïnteresseerd en was bereid er vijftienghonderd gulden voor te geven plus een gift of 'speldengeld' van vijftienghonderd gulden voor Leenderts vrouw.²⁶⁰ Voorwaarde was wel dat de metselaar het huis vrij van lasten en belastingen zou maken, wat overigens een veel voorkomende eis was bij koopovereenkomsten.²⁶¹ Bovendien spraken ze af dat hij nog een vliering in het huis zou bouwen. Leendert op zijn beurt kocht zes halve lakens bij de drapier, ter waarde van ruim veertienhonderd gulden, die in mindering op het uiteindelijke koopbedrag zouden worden gebracht. De metselaar bleek zich niet helemaal aan zijn woord te houden. Vijf maanden na de koop zat er nog altijd geen vliering in het huis. Adam stapte daarop naar de civiele vierschaar en liet zijn procureur twee getuigenverklaringen van de deal inleveren, beide afkomstig van mensen die op het moment van de koop in de kroeg waren. De rechters deden geen uitspraak, wat erop duidt dat de heren op de valreep de zaak hebben teruggetrokken, mogelijk vanwege een onderhandse overeenkomst.²⁶²

Zowel bij de eisers als de gedaagden waren mannen in de meerderheid. Vrouwen spanden tien procent van de processen aan; van de gedaagden was vijftien procent vrouw. De cijfers verhullen dat vrouwen in huishoudens meer dan eens de aankopen deden of de verkoop regelden.²⁶³ Het handjevol vrouwelijke eisers bestond uit drie weduwen en twee ongehuwde dames. De gedaagde vrouwen waren zelfs allen weduwe. Uit het voorgaande volgt verder dat veel mannen in deze categorie kooplieden waren. Van de dertig eisers van wie het beroep bekend is, waren er elf koopman, twee lakendrapier, een zijdereder en een korenkoper. Verder kwamen enkele winkeliers, een volter, verver, chirurgijn, bakker, brouwer, metselaar en een smid voor. De meeste eisers

²⁵⁷ Zie ook hoofdstuk 3, par. 3.3.

²⁵⁸ Vgl. Garrioch, *Neighbourhood and community*, 25-27.

²⁵⁹ Metselaars waren in Leiden actief als opkoper van grote oude huizen om die te verbouwen tot kleine kamers (Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 48).

²⁶⁰ RAL, ONA, inv.nr. 906, nr. 32 (18-3-1666) en 33 (19-3-1666). Het woord speldengeld is verwant aan het woord steekpenning. Het werd vaak in aanzienlijke kringen gegeven aan vrouwen als kleedgeld bij aankopen of bij huwelijkscontracten. Zie Vlijbrieff-Charbon, *Speldegeld*, 50-56, 147-151.

²⁶¹ Zevenentwintig procent van alle geschillen over aankopen en levering gaan over lasten die nog op een woning bleken te rusten, terwijl de koper er vanuit ging dat de verkoper hem zou indemneren (schadeloos houden).

²⁶² RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 300v (10-7-1666).

²⁶³ Schmidt, *Overleven na de dood*, 143-145; Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 191; Van Deursen, *Kopergeld*, 19-20.

waren dus afkomstig uit de middenklasse of hoger. Slechts één geding werd pro deo gevoerd. Over de sociale status van de gedaagden is minder bekend. Slechts van dertig procent staat het beroep vermeld. Het betreft hier hoofdzakelijk representanten van het sociale midden.²⁶⁴

Nieuwe letteren van executie

Vijfendertig rechtszaken draaiden om het aanvragen van zogeheten ‘nieuwe letteren van executie’, die de eiser nodig had om verjaarde schuldvorderingen alsnog te laten uitvoeren. Een debiteur verbond zijn persoon en goederen aan schuldbrieven of obligaties bij wijze van betalingszekerheid voor zowel de aflossing als de rente.²⁶⁵ Bleef de debiteur in gebreke dan kon de schuldeiser de vierschaar vragen om diens goederen executabel te verklaren.²⁶⁶ Vervolgens werd de schuldenaar nog twee keer vierentwintig uur toegestaan om zijn schuld alsnog te betalen. Daarna werd het vonnis definitief en mocht de schuldeiser het gewijsde binnen een jaar en een dag laten uitvoeren.²⁶⁷ De executie werd voltrokken door de stedelijke deurwaarder – de ‘bode met de roede’ genaamd – en twee andere gezworen mannen, zoals schepenen of stedelijke dienaren. Die legden doorgaans eerst beslag op de spullen van de debiteur, eventueel met lijfswang. Uiteindelijk zouden de goederen na een openbare afkondiging per opbod worden verkocht, zoveel als nodig was om de schuld te voldoen. Bleek dit onvoldoende, dan konden uiteindelijk ook de onroerende goederen worden geveild. Gijzeling van de debiteur was maar hoogst zelden nodig.²⁶⁸

De crediteuren die nieuwe letteren van executie aanvroegen, lijken hun geld niet al te voortvarend te hebben opgeëist. De termijn waarbinnen de verkregen lastgeving mocht worden uitgevoerd dreigde immers te verlopen of was al overschreden, terwijl de debiteur de openstaande schuld nog niet had voldaan. Opmerkelijk is dat de periode tussen beide vonnissen vaak veel langer was dan de officiële verjaringstermijn van een jaar en een dag. De erfgenamen van Diewertje Jacobsd. van Berckel vroegen bijvoorbeeld na anderhalf jaar om een hernieuwde veroordeling van de weduwe van Cornelis Cornelisz. van der Lee. Zij was hen tweeduizend gulden schuldig.²⁶⁹ De erfgenamen van Benjamin van Halewijn stapten echter pas na twaalf jaar weer naar de schepenenbank om Augustijn van Grotendale alsnog vierhonderd gulden te laten beta-

²⁶⁴ Te weten een *doctor medicinae*, grofsmid, horlogemaker, drie lakendrapiers, mathematicus, metselaar, notaris, smid, twee ververs en een vleeshouwer.

²⁶⁵ Gemiddeld bedroeg de rente tussen 1664 en 1668 blijkens de 357 notariële obligaties in de protocollen van notaris Van Tielt, Van Overmeer en De Haes 4,6 procent (met als laagste rente 3% en als hoogste 6%).

²⁶⁶ De Damhouder, *Practijcke civile*, 621-636, m.n. 636. Vgl. Verhaest, ‘De gedwongen tenuitvoerlegging’, 295; Lijten, *Het burgerlijk proces*, 119-153.

²⁶⁷ De Damhouder, *Practijcke civile*, 622; *Groot Placaet-boeck II*, p. 695, art. 27. Het was ook mogelijk dat de gedwongen tenuitvoerlegging al in de schuldbekentenis was overeengekomen, bijvoorbeeld in de vorm van een willige condemnatie (Verhaest, ‘De gedwongen tenuitvoerlegging’, 299, 301).

²⁶⁸ RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 280; *Groot Placaet-boeck II*, p. 695, art. 24. Executie kon worden belet door een wettelijk appèl, een nieuwe transactie of schuldvergelijking, een ongeldig vonnis, een relief-procedure, betalingsuitstel, de tussenkomst van een derde, die zei dat de goederen van hem waren en extinctieve verjaring (vgl. De Smidt, *Compendium*, 138; De Damhouder, *Practijcke civile*, 636).

²⁶⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 279v (5-4-1666).

len.²⁷⁰ Uitschieter in de onderzochte periode van 1664-1668 was Willem Fransz. Meurs die maar liefst zeventien jaar had gewacht met een proces ter verkrijging van een nieuwe lastgeving.²⁷¹ Waarom de tijdsperiode tussen de verschillende zaken zo uiteenliep, is onduidelijk. Was het coulançe of slordigheid? Schrokken de schuldeisers terug voor gedwongen tenuitvoerleggingen? Dat is mogelijk, hoewel rechtsgelerden executeurs moesten oproepen tot mededogen met hun schuldenaren.²⁷² In ieder geval was de procedure voor de executie van goederen bijzonder tijdrovend. Wellicht dat dit schuldeisers ertoe bracht hun debiteuren meer tijd te geven om hun betalingsverplichtingen na te komen. Pas wanneer de crediteuren zelf in moeilijkheden dreigden te komen, stapten ze alsnog naar de rechter voor een nieuwe lastgeving.²⁷³

Wanneer schuldeisers nieuwe letteren van executie aanvroegen, dienden hun debiteuren opnieuw door de schepenbank te worden gehoord. Daarmee was inwilliging van het verzoek geen vanzelfsprekendheid, hoewel in de onderzochte periode afwijzingen niet voorkwamen. Wel werden de betrokken partijen in twee zaken naar arbiters verwezen. Hun oordeel is niet in de dingboeken opgenomen.²⁷⁴ In de helft van de gevallen verleende de vierschaar de gewenste nieuwe 'letteren executoriaal' zonder mankeren. De mate van overschrijding van de verjaringstermijn had daar geen enkele invloed op. De zaak waarin de eiser na zeventien jaar nog om hernieuwing van een vonnis vroeg, bleef weliswaar zonder uitspraak, maar andere aanvragen met termijnen van zestien, dertien of twaalf jaar, werden wel gehonoreerd.²⁷⁵ Eén keer hielden de rechters een verzoek in beraad; dit was zeven jaar na dato ingediend. Tot een vonnis kwam het uiteindelijk niet.²⁷⁶ Vier keer ging de vierschaar onder 'provisie', d.w.z. voorlopig akkoord met nieuwe letteren van executie. In die gevallen was de gedaagde debiteur niet op de rechtszitting verschenen.²⁷⁷

Bij de civiele vierschaar konden ook nieuwe letteren van executie worden verkregen voor verjaarde vonnissen van de vredemakers. Dat blijkt uit het geval van Davidt Rees. Hij had in 1663 nog zeventenveertig gulden tegoed van Teunis Willemsz. Pelser vanwege geleverd lood. Teunis betaalde niet en Davidt stapte naar het college van vredemakers. De commissarissen bepaalden dat de debiteur het geld binnen vier weken moest voldoen. Lukte hem dat niet, dan werden zijn goederen executabel tenzij hij iemand vond die zich voor hem zou borgstellen.²⁷⁸ De jaren verstreken, maar Teunis betaalde niet. In 1666, toen Davidt inmiddels was overleden, liet zijn weduwe beslagleggen op de goederen van de wanbetaler. Tegelijk vroeg ze om nieuwe letteren van executie, omdat het vonnis van de

²⁷⁰ Idem, p. 243v (21-11-1665).

²⁷¹ Idem, p. 140v (28-1-1664).

²⁷² Het was volgens De Damhouder de norm om eerst die goederen te verkopen die de debiteur het meest kon missen. Dat gold ook voor onroerende goederen. Pas wanneer de kleinste spullen onvoldoende waren, mochten meer pijnlijke verkopen worden gedaan (De Damhouder, *Practijcke civile*, 628).

²⁷³ Vgl. Lijten, *Burgerlijk proces*, 153.

²⁷⁴ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 247v (16-12-1665); idem, inv.nr. 44 G, p. 146 (3-3-1668).

²⁷⁵ Idem, inv.nr. 44 F, p. 243v (21-11-1665), p. 286v (9-5-1666); idem, inv.nr. 44 G, p. 88 (29-6-1667).

²⁷⁶ Idem, inv.nr. 44 G, p. 56 (18-2-1667).

²⁷⁷ Ibidem, p. 21v (16-10-1666), p. 50 (23-1-1667), p. 114 (15-10-1667), p. 143 (11-1668).

²⁷⁸ RAL, ORA, 47 2H (30-7-1663).

vredemakers inmiddels verjaard was. De vierschaar verleende die vervolgens en verklaarde daarmee de in beslag genomen spullen voor verbonden en executabel.²⁷⁹

Het is weinig verbazingwekkend dat de meeste schuldeisers die geld in lening gaven met generale hypotheekstelling over het algemeen tamelijk vermogend waren. Onder hen die met een beroepsaanduiding in de dingboeken zijn opgenomen, was een burgemeester, een ambachtsheer, een hoge beambte die belast was met de inning van konvoogelden, twee hoogleraren, drie kooplieden en twee korenkopers.²⁸⁰ Vijftientig procent van hen was man. Het ging bovendien soms om flinke bedragen. Gemiddeld stonden de debiteuren ruim zeventienhonderd gulden bij hun crediteuren in het krijt, met uitschieters naar boven naar bijna twaalfduizend gulden. Omgekeerd werden ook bedragen van onder de honderd gulden genoemd. Geen van de eisers procedeerde pro deo. Van de gedaagden zijn vrijwel geen beroepsgegevens voor handen. Slechts van drie debiteuren is bekend waar ze hun brood mee verdienden. Dat is te weinig om conclusies uit te trekken, maar het lijkt er wel op dat het voornamelijk om ambachtslieden en neringdoenden ging.²⁸¹ Het waren verder voornamelijk mannen; slechts drie schuldenaren waren weduwe, één vrouwelijke debiteur was vermoedelijk ongehuwd.

Burenkwesties

De Leidse vierschaar kreeg nauwelijks te maken met burenkwesties, ofwel geschillen over erfdiensbaarheden met betrekking tot bijvoorbeeld goten, zijmuren en vensters. In de onderzochte periode 1664-1668 staan er maar drieëntwintig in de dingboeken. Toch zijn dat er meer dan de veertien die de commissie voor burenkwesties in die jaren naar de vierschaar verwees. En van die veertien kunnen er maar drie daadwerkelijk in de dingboeken worden aangetroffen.²⁸² Overlap met de vredemakers, die zich, zoals is gebleken, ook over burenkwesties uitspraken, was er eveneens nauwelijks. Het lijkt er op dat veel burenen met hun kwesties over erfscheidingen en -dienstbaarheden niet de door het stadsbestuur bepaalde procedure wensten te volgen. Vermoedelijk probeerden de meesten hun geschillen zonder tussenkomst van de speciale commissie te regelen, bijvoorbeeld door het laten opstellen van een notariële attestatie. Een kleine groep omzeilde het forum door problemen over servituten e.d. aan de vredemakers voor te

²⁷⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 21v (16-10-1666).

²⁸⁰ Hetzelfde beeld rijst op uit het notarieel archief. In de protocollen van bijvoorbeeld notaris Van Overmeer, Van Tielst en De Haes staan tussen 1664 en 1668 bijna vierhonderd schuldbekentenissen van debiteuren. De schuldeisers waren, voor zover hun beroep vermeld is, veelal goed gefortuneerd en hadden beroepen als vroedschapslid, advocaat (5x), baljuw, brouwer (19x), doctor medicijn (6x), textielreder (6x), hoogleraar (2x), koopman (21x), korenkoper (9x), notaris (14x), schepen (4x), secretaris (9x) en verver (6x). Daarnaast kwamen nog voor: bakker (3x), landbouwer (3x), brandewijnverkoper (2x), fruitkoper, glazenmaker, herbergier, houtkoper, impostmeester (5x), kleermaker (4x), kok (2x), kruidenier (3x), metselaar, pondgaarder, scheepmaker (11x), schipper (2x), timmerman (3x), vlasser en wijnkoper.

²⁸¹ Het gaat om een boekverkoper, brandewijnverkoper en een wolkammer. In notariële obligaties waren de meeste debiteuren ook ambachtslieden en winkelhouders, zoals bakker (22x), bleker (2x), boekverkoper (2x), landbouwer (7x), brouwer (2x), chirurgijn (3x), glazenmaker (2x), herbergier (4x), kleermaker (6x), metselaar (5x), scheepmaker (5x), schrijnwerker, tafellakenwerker, timmerman (6x), tobbeerder, veenman (3x), verver, vleeshouwer (2x), warmoesier (3x), winkelier (3x) en wolkammer (3x). Daarnaast nog: greinreder (6x), koopman (18x), lakendrapier (10x) en schipper (9x).

²⁸² Zie RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 107 (9-6-1664), 110 (13-6-1664), 261 (23-1-1666).

leggen, hoewel die zich daar volgens de regels helemaal niet mee bezig mochten houden. Een iets groter aantal tenslotte begon, ook tegen de regels in, direct een proces voor de vierschaar.

De burenkwesties in de dingboeken verschilden enigszins van die in de registers van de commissie voor burenkwesties. De schepenmeesters die speciaal met burenkwesties waren belast, werden doorgaans bij acute problemen geroepen die veel overlast gaven. Zij stelden bovendien altijd ter plaatse een onderzoek in. Hun taak was om de geschilvoerende partijen te verzoenen. Alleen als het niet anders kon, stonden ze een rechtszaak toe. Schout en schepenen dienden vervolgens een *oculaire inspectie* uit te voeren en ter plaatse een oordeel uit te spreken. Een enkele keer verwees de commissie de geschilvoerende partijen naar de stedelijke rooimeesters die dan het conflict met een scheidsrechterlijk oordeel moesten beslechten. In de kwesties die in het dingboek van grote zaken zijn opgetekend was dit doorgaans niet nodig. Vaak werden daarin alleen bepaalde rechten ter discussie gesteld. De vierschaar baseerde zijn oordeel dan op documenten en verklaringen die de partijen zelf aandroegen. Slechts in een klein aantal zaken verlieten rechters het Leidse raadhuis en begaven zich 'in loco' voor een zelfondernomen onderzoek.²⁸³

Een groot deel van de burenkwesties in de dingboeken gaat over goten of riolen. Veel huishoudens loosden hun afvalwater met behulp van goten direct op open water. Anderen legden een verbinding met overwelfde grachten, die ook in open water uitkwamen.²⁸⁴ Om de grachten te bereiken, moest vaak een afwatering over andermans grondgebied worden aangelegd of diende een goot te worden gedeeld. Dergelijke 'huisdienstbaarheden' konden de gebruiker geld kosten, bijvoorbeeld om het gootonderhoud af te kopen.²⁸⁵ Een enkele keer ontstond onenigheid over de hoogte van die vergoeding. Cornelis Langevelt bijvoorbeeld moest door de vierschaar worden gedwongen het aanbod van zijn burens Johannes Meijer en Pieter Bremen te accepteren om voor zeven gulden en tien stuivers van zijn goot gebruik te maken.²⁸⁶ Ook kwamen problemen voort uit blokkades van goten. Zo trok iemand aan de bel toen zijn buurman zijn ondergrondse afwatering op de Nieuwe Rijn had 'toegestopt'.²⁸⁷

Naast problemen met riolen of goten kwamen ook geschillen over gedeelde zijmuren aan de orde in de dingboeken. Karmosijnverver Johannes van Roeveroij had ruzie gekregen met zijn buurman Cornelis Vogelaer toen hij een scheidsmuur wilde gaan verhogen. Daardoor zou er veel minder licht in de keuken van Cornelis vallen. Johannes legde de zaak allereerst voor aan de schepenmeesters van de burenkwesties. Die oordeelden dat de zaak 'buiten apparentie van accord' was. Ze verwezen de geschilvoerende partijen daarom naar de vierschaar.²⁸⁸ Daar eiste Cornelis dat er niets voor zijn ra-

²⁸³ Idem, p. 110 (13-6-1664); idem, inv.nr. G, p. 10 (4-9-1666).

²⁸⁴ Smit, *Leiden met een luchtje*, 63-66.

²⁸⁵ Vgl. RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 123v (26-11-1667). Voor de term 'huisdienstbaarheden' zie: De Groot, *Inleidinge*, II, 34,1 en 24. Vgl. De Smidt, *Rechtsgewoonten*, 20vv.

²⁸⁶ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 273 (27-3-1666).

²⁸⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 35v (6-12-1666). Vgl. Idem, p. 38 (9-12-1666).

²⁸⁸ RAL, ORA, inv.nr. 48 G (21-5-1664).

men gebouwd mocht worden. De rechters namen uiteindelijk ter plaatse een kijkje en oordeelden dat de zijmuur toch verhoogd mocht worden. In ruil daarvoor zou Cornelis een schadevergoeding van honderdtwintig gulden moeten krijgen.²⁸⁹ In een andere zaak draaide het geschil om herstel van een zijmuur. Silvester van Swanenburch had zijn huis voorzien van een witte hardstenen uitgang naar de Donkersteeg. De nieuwbouw was wel ten koste gegaan van een stuk muur van zijn buurvrouw. Voor de vierschaar eiste de weduwe dan ook dat Silvester zou opdraaien voor de afbraak van de poort en de reparatie die zij aan de muur zou laten verrichten.²⁹⁰

Net als in notariële attestaties of de vredemakersboeken waren vrijwel alle betrokkenen die vanwege burenkwesties voor de vierschaar verschenen man. Onder de drie vrouwelijke eisers bevonden zich twee weduwen. Het drietal vrouwelijke gedaagden had zelfs allemaal hun echtgenoot verloren. Mannen waren als gezinshoofd de aangewezen persoon om dit soort kwesties te procederen. Zij hadden ook het beschikkingsrecht over de boedel.²⁹¹ Van de helft van de eisers en een kwart van de gedaagden is het beroep bekend. Beide partijen waren vrijwel steeds afkomstig uit de middenklasse van ambachtslieden en neringdoenden. Alleen onder de eisers bevond zich een burgemeester.²⁹² Pro-deoprocessen werden in deze categorie niet gevoerd.

Huurkwesties

Geschillen over huishuren en huurachterstanden moesten in eerste aanleg aan het college van vredemakers worden voorgelegd.²⁹³ Deze rechtbank mocht huurkwesties vanaf 1658 tot een zeker bedrag zelf afhandelen. Een hoger beroep was dan niet meer mogelijk. Eerst gold een limiet van honderdtwintig gulden, nog geen twee jaar later werd de bevoegdheid verruimd tot huren van tweehonderd gulden.²⁹⁴ De bedoeling was dat daardoor de meeste huurproblemen zouden worden opgelost, zonder de vierschaar daarmee te belasten. Dat lijkt te zijn gelukt. Tussen 1664 en 1668 werden maar tien huurkwesties aan de civiele vierschaar voorgelegd, waarvan er in ieder geval één eerder voor de vredemakers diende.²⁹⁵ In vrijwel alle geschillen ging het om meer dan alleen de bekende huurachterstanden die in de vredemakersboeken zo centraal stonden.

In de meeste zaken stond het al dan niet nakomen van afspraken door huurders centraal. Zo daagde Bonaventuer van Overbeecq zijn nieuwe huurder Anthonij de Rive voor de schepenbank omdat deze maar niet betaalde. Bonaventuer had echter bij het sluiten van de overeenkomst beloofd een zijkamertje aan de huurwoning te bouwen. En dat had hij nog niet gedaan. Anthonij was daarom zo vrij geweest zolang ook de huur niet

²⁸⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 107 (9-6-1664) en 110 (13-6-1664).

²⁹⁰ Tot een vonnis kwam het niet (RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 93v (9-7-1667)).

²⁹¹ Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Regt*, II, 7.

²⁹² Het gaat bij de eisers om een boomgaardman, burgemeester, karmosijnverver, Franse kramer, herbergier, lakenbereider, metselaar, schipper, schoenmaker, stalmeester en zilversmid. Bij de gedaagden waren het een brouwer, pletsverkoper (Schotse wollen stof), pruikenmaker, schoolmeester en zilversmid (dezelfde als bij de eisers).

²⁹³ RAL, SAI, inv.nr. 18 (20-10-1626).

²⁹⁴ *Idem*, inv.nr. 12, p. 255, art. 15; *Groot Placaet-boeck IV*, p. 477, art. 15.

²⁹⁵ Zoals bekend is maar één jaar uit de vredemakersboeken bestudeerd. Voor andere jaren kon alleen overlap worden vastgesteld, wanneer een eerdere uitspraak ook door de procureur van de eiser werd genoemd.

te voldoen. De vierschaar renvooeerde hen voor twee schepenen. Maar de geschilvoerende partijen hadden liever dat de voltallige schepenbank een scheidsrechterlijk oordeel velde. Dat kon. Uiteindelijk besloten de schepenen als goede mannen dat Anthonij eerst tachtig gulden moest betalen. In hoeverre dit een reductie van het openstaande bedrag was, blijft helaas onduidelijk.²⁹⁶ Een andere huurder meende veel langer recht op huur te hebben dan de verhuurder Pieter de Buijs met hem dacht afgesproken te hebben. Pieter eiste stopzetting, maar de vierschaar stelde de huurder in het gelijk.²⁹⁷

De dingboeken bevatten nog een interessant grensgeval. Karrenmaker Pieter du Pree eiste ontheven te worden van de afspraken met huurder Pieter Roosendaal. De *doctor medicinae* had het gewaagd om het huis van Du Pree aan de Nieuwe Hogewoerd open te stellen voor verboden bijeenkomsten van rooms-katholieken. Roosendaal zou daarom aan het eind van de lopende huurperiode, op één mei 1666, het huis moeten verlaten, zo concludeerde Du Pree. De rechters stemden daarin toe.²⁹⁸ Formeel mochten huurders niet zonder meer uit hun huis worden gezet.²⁹⁹ Maar de veronderstelde 'paapse stoutigheden' vormden voldoende rechtvaardiging om van de regels af te wijken. Zo stond in de keur op de 'stoutheid en excessen der pausgezinden' dat mensen die hun huis openstelden voor samenkomsten van rooms-katholieken de stad konden worden uitgezet of op andere wijze zouden worden bestraft.³⁰⁰ Overigens was er in Leiden in de tweede helft van de zeventiende eeuw geen actief vervolgingsbeleid van katholieken. Het aantal katholieken in de stad kon daarom vrij ongehinderd toenemen. Alleen wanneer verstoringen van de openbare orde dreigden, greep het stadsbestuur in.³⁰¹

Vrijwel alle eisers waren verhuurders. Slechts één keer spande een huurder een geding aan. Hij werd nog aangeslagen door zijn huurbaas, terwijl zijns inziens de huur allang verlopen was. Overigens waren er twee rechtszaken voor nodig voordat het geschil was opgelost.³⁰² Een en ander heeft gevolgen voor de sociale status van de eisers. Onder hen bevonden zich een notaris, twee greinreders, twee veertigen en een karrenmaker. Zij waren in de positie om een of meerdere huizen te bezitten en te verhuren. De meeste van hen waren bovendien man; één eiser was weduwe. Geen van hen procedeerde pro deo. Van de gedaagden zijn nauwelijks beroepen bekend. Alleen een *doctor medicinae* wordt genoemd.

Overig

Zevenentwintig zaken konden niet in een van de rubrieken worden ingedeeld. In veruit de meeste gevallen kwam dat door gebrek aan informatie in de dingboeken. Zo

²⁹⁶ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 162v (28-4-1668). Bonaventuer was de broer van de bekende Aernout van Overbeke (vgl. Dekker, *Lachen in de gouden eeuw*, 58).

²⁹⁷ Ibidem, p. 130v (14-1-1668).

²⁹⁸ Idem, inv.nr. 44 F, p. 245v (24-11-1665).

²⁹⁹ Pot, *Ann Leiden*, 132.

³⁰⁰ RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 235.

³⁰¹ Tussen 1664 en 1668 werden 5 personen crimineel vervolgd wegens het onderdak bieden aan groepen rooms-katholieken. Pieter Roosendaal was daar niet bij. Zie ook hoofdstuk 5, par. 5.2.3.

³⁰² RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 96v (z.d.) en p. 126v (z.d.); de zaak eindigde met de aantekening 'aff, wat doorgaans op een buitengerechterlijke oplossing duidt.

spanden in de periode 1664-1668 twaalf eisers een proces aan om de tegenpartij onder ede te laten antwoorden 'op zodanige interrogatoriën als ter griffie dezer stede wegens de eiser berustende zijn'. Welke vragen de eiser gesteld had willen hebben, staat er niet bij. De achterliggende kwesties konden bovendien niet herleid worden tot een eerder of later geding. Maar dat hoefde er ook niet te zijn. Het onder ede verhoren van iemand was op zich al een krachtig middel om een onenigheid uit de wereld te helpen. Daarbij kon het gaan om het ontzenuwen van beledigingen, roddels over vaderschap, financiële claims etc. Waar het in de bewuste twaalf gedingen om ging, blijft helaas onduidelijk. Overigens wees de vierschaar de vordering vijf keer toe. Dat betekende dat de gedaagde gedwongen was de vragen die de eiser hem wilde stellen onder ede te beantwoorden, op straffe van gijzeling.³⁰³ Eén keer werd een proces ingetrokken en in een ander geval verleende de vierschaar toestemming voor een beroep bij het Hof van Holland.³⁰⁴

In veel overige kwesties was duidelijk iets aan de hand wat in een andere rubriek thuishoort. Enkele 'appointementen penaal' zijn daar een voorbeeld van. Deze verzoekschriften werden ingediend door een zogeheten impetrant. De bedoeling was om de gedaagde met een rechterlijk bevel te dwingen om iets te doen of na te laten. Meestal bevatte de eis ook informatie over de aanleiding van het verzoek of het gedrag van de gedaagde waaraan de eiser zich stoorde. Zo kon een impetrant eisen dat een verweerder bijvoorbeeld zijn huwelijk niet langer tegenhield, of bepaalde goederen niet verkocht of een deel van een obligatie aflost. Maar in drie gevallen liet de griffier het bij de mededeling dat de eiser een uitspraak verzocht op een schriftelijk ingediende eis. Deze kwesties konden bij gebrek aan gegevens nergens worden ondergebracht, ook niet met hulp van andere gedingen of notariële attestaties.³⁰⁵

De resterende zaken zijn dermate specialistisch of opzichzelfstaand dat van het aanmaken van een nieuwe categorie is afgezien. Het is ondoenlijk om op al deze geïsoleerde gevallen in te gaan.

8.4 Conclusie

Voor het voeren van een burgerlijk proces voor de Leidse vierschaar was doorgaans een lange adem nodig. Weliswaar had de invoering van de rolprocedure de behandeling van geschillen uniform gemaakt, de rechtsgang was er ook stroperiger door geworden. Het verplichte gebruik van procureurs, de schriftelijke bewijsvoering en de lange reeks van mogelijke proceshandelingen kostten geschilvoerende partijen veel tijd en geld. Enkele maanden duurde een geding al gauw, terwijl uitlopers tot vier jaar geen uitzondering waren. En voor iedere rechtshandeling moest worden betaald. Toch weer-

³⁰³ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 113 (30-6-1664), 265v (17-2-1666), 275 (13-3-1666); idem, inv.nr. 44 G, p. 42 (18-12-1666) en 214 (15-12-1668). Vgl. *Groot Placaet-boeck* II, 5,8 en 9.

³⁰⁴ Resp. RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 24 (25-10-1666) en p. 92 (9-7-1667).

³⁰⁵ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 104 (12-10-1667), 192v (5-9-1668) en 193v (z.d.).

hield dat Leidenaren er niet van om een proces voor de schepenbank te beginnen. Tussen 1664 en 1668 staan zestienhonderd processen in het dingboek van grote zaken. Daarvan was naar schatting ruim een kwart een voortzetting van een kwestie die eerder door het college van vredemakers behandeld was.³⁰⁶ Het grootste deel van de kwesties was dus nog niet eerder bij een lagere rechtbank aanhangig gemaakt. De vierschaar lijkt daarmee ook een rechtbank van eerste aanleg te zijn geweest, in weerwil van de stedelijke keuren waarin nadrukkelijk was bevolen dat alle burgerlijke kwesties eerst aan de vredemakers moesten worden voorgelegd. Overigens hield ook de schepenbank zich niet aan de regels. Ongeveer eenderde van de schuldvorderingen in het dingboek voor grote zaken lag onder de grens van tweehonderd gulden en hoorde daarom tot de 'kleine zaken'. Dit komt vermoedelijk omdat de registers van kleine zaken nooit zijn bijgehouden.

In het algemeen boog de civiele vierschaar zich over meer ingewikkelde materie dan het college van vredemakers. De schuldenkwesties vormen daar een uitzondering op. Deze rubriek maakte tussen 1664 en 1668 meer dan de helft van alle rechtszaken voor de civiele vierschaar uit. Net als de schuldeisen bij de vredemakers waren de meeste vorderingen relatief eenvoudig te bewijzen en werden eisers eigenlijk steevast in het gelijk gesteld. De processen wegens schulden duurden bovendien vrij kort. Doorgaans kwamen de rechters nog dezelfde maand tot een uitspraak. Het grootste verschil zat in de eis. Die lag gemiddeld acht keer hoger dan de vorderingen die de vredemakers voorgelegd kregen.³⁰⁷ Vrijwel alle kwesties hadden betrekking op zakelijke kredieten tussen leveranciers en afnemers. Meestal stonden crediteuren op hun beurt weer bij derden in het krijt. Een slecht betalende debiteur kon zodoende een domino-effect teweegbrengen. Dat verklaart ook de alertheid van de meeste schuldeisers en de bereidheid van de debiteuren om de openstaande rekening te erkennen en betaling in het vooruitzicht te stellen. Wie dat weigerde kwam als onbetrouwbaar te boek te staan en kon nieuwe kredieten wel vergeten. Overigens lijkt de urgentie van terugbetaling voor de crediteuren groot te zijn geweest, gezien het relatief beperkte betalingsuitstel dat werd verleend.

De categorie 'huwelijk en zedelijkheid' in de dingboeken van grote zaken is opvallend omvangrijker dan die in de vredemakersboeken. Dit komt voor een deel door de grote groep vaderschapsacties, waarvan de eis gemiddeld vijfhonderd gulden bedroeg. Maar de civiele vierschaar was ook het aangewezen forum voor scheidingen van tafel en bed en echtscheidingen. Scheidingen van tafel en bed konden eveneens bij een notaris worden geregeld, maar dan moesten wel beide echtelieden achter de separatie staan. Wie de ander hiertoe wilde dwingen, moest goede argumenten hebben, zoals onverzoenbare haat of mishandeling. Voor een echtscheiding waren overspel en kwaadwillige verlating de enige geldige redenen. Deze konden op zich ook aanleiding geven tot een crimineel proces, maar dit kwam opvallend weinig voor. Zo bevatten de criminele

³⁰⁶ De schatting is gebaseerd op het jaar 1664, waarin 26 procent van de zaken uit het dingboek eerst door het college van vredemakers was behandeld. Overigens bestond nog eens 23% van de zaken in de dingboeken uit vrijwillige rechtspraak, waarbij strikt genomen geen sprake was van een geschil.

³⁰⁷ Wanneer de 'kleine zaken' niet worden meegerekend was de eis zelfs elf keer hoger.

vonnisboeken in de onderzochte periode maar zes rechtszaken wegens echtbreuk en malicieuze desertie, terwijl de dingboeken er vijftien tellen. Het ging bovendien om andere betrokkenen. Zij die voor een van de twee scheidingsvormen naar de civiele vierschaar stapten, was het duidelijk niet om bestraffing van de gedaagden te doen. Bedrogen echtgenoten wilden alleen de ander als schuldige laten aanmerken om zo het huwelijk officieel te kunnen laten ontbinden en zelf opnieuw te kunnen trouwen. Slachtoffers van mishandeling en financieel wanbeheer wensten niet langer onder één dak met de daders te leven. Zij stuurden bovendien vaak aan op een scheiding van goederen, waardoor ze ook financieel zelfstandig werden.

De civiele vierschaar kreeg nauwelijks beledigingskwesties of andersoortige twisten voorgelegd. Dergelijke zaken leidden onmiddellijk tot aantasting van de eer en vereisten dus een snelle reactie ten overstaan van iedereen die ervan getuige was. De rolprocedure was duidelijk minder geschikt. Zij die wel na een belediging een proces aanspanden voor de schepenbank deden dat weloverwogen. Vaak waren het gevestigde mannen met zelfstandige beroepen, die na de aantijgingen vreesden voor hun inkomsten. Zij eisten, om de ernst van het incident te illustreren, niet alleen immateriële genoegdoening, maar ook een geldbedrag dat kon oplopen tot duizend gulden. Een kwart van hen procedeerde overigens eerder voor de vredemakers, maar die hadden de partijen niet weten te verenigen. Ook de vierschaar deed maar in enkele gevallen uitspraak. Veel eisers trokken hun geding voortijdig weer in. Dit duidt erop dat zij en de gedaagden buiten de rechtbank om alsnog tot een regeling waren gekomen. Blijkbaar had zo'n overeenkomst ook de voorkeur van de gedupeerden. Oogmerk was het herstel van de situatie vóór de belediging, niet het winnen van een proces.

Meer nog dan bij de vredemakers was procederen voor de civiele vierschaar een mannenaangelegenheid. Nog geen dertien procent van de rechtszaken werd door vrouwen aangespannen. Van hen was vijftien procent weduwe. Hierbij moet worden aangetekend dat vijftien procent van de gedingen begonnen werd door een groep erfgenamen. Hier konden zich natuurlijk evengoed vrouwen onder hebben bevonden. Maar ook met deze kanttekening is de mannelijke dominantie groot. Gehuwde vrouwen lieten het procederen aan hun mannen over. Weduwen stond het wel vrij om naar de vierschaar te stappen. Zij werden zo in staat gesteld de zaken van hun overleden echtgenoot voort te zetten of als boedelhoudster de nalatenschap zo goed mogelijk af te wikkelen. Inderdaad was de helft van de weduwen verwickeld in schuldenkwesties. In de categorie 'huwelijk en zedelijkheid' waren mannelijke eisers nipt in de meerderheid. Vaderschapsacties en procedures voor een scheiding van tafel en bed werden vaker door vrouwen aangespannen, overspel en verkwisting waren vaker voor mannen aanleiding voor een proces. Rechtszaken vanwege het tegenhouden van een huwelijk werden uitsluitend door mannen gevoerd.

De kosten en de complexiteit van de procesgang bij de civiele vierschaar waren het minst problematisch voor de hogere middengroepen. Vooral kooplieden wisten de schepenbank te vinden. Dit komt door de oververtegenwoordiging van financiële geschillen, met name schuldenkwesties. Ook de stedelijke elite is, zij het mondjesmaat, vertegenwoordigd. Representanten van laagbetaalde groepen begonnen verhoudings-

gewijs zelden een civiel geding. Slechts tweeëndertig rechtszaken werden pro deo gevoerd, de helft daarvan was aangespannen door vrouwen. Hierbij ging het om schuldenkwesties, maar ook om prangende zaken als vergoedingen voor arbeidsongeschiktheid, vaderschapsacties en overspel. De meeste minder vermogende Leidenaars zagen geen gat in de lange procedures, waarvoor weliswaar geen proceskosten betaald hoefden te worden, maar die wel veel tijd vraten. De uitkomst was bovendien onzeker.

De civiele vierschaar was het hoogste burgerlijke rechtscollege in de stad. Wist het ook de besproken kwesties met een finaal oordeel op te lossen? Dat bleek maar beperkt het geval te zijn. Bij tweeëntwintig procent van alle gedingen is geen vonnis genoteerd. Wanneer de vrijwillige rechtspraak niet wordt meegeteld, komt dit percentage op dertig procent.³⁰⁸ Vooral in zaken met betrekking tot beledigingen, twist en geweld deed de rechtbank opvallend weinig uitspraak. Het kan natuurlijk dat al deze eisers verder procederen te duur vonden. Maar het lijkt erop dat, zoals H. Piant en M. Dinges ook al voor Frankrijk veronderstelden, tot aan de hoogste stedelijke rechter infrajudiciële of buitengerechtelijke oplossingen mogelijk bleven, zoals het treffen van eigen regelingen door de geschilvoerende partijen. De vierschaar vormde zo een onderdeel van de *Ehrenhandel*, waarbij de eiser de gedaagde onder druk zette met het instrumenteel aanspannen van een rechtszaak.³⁰⁹

³⁰⁸ Nog eens vier procent van de zaken werd door de vierschaar doorverwezen naar arbiters.

³⁰⁹ Sommige eisers gingen nog een stapje verder. Zij kwamen er voor de schepenbank niet uit en kregen toestemming om bij het Hof van Holland in beroep te gaan. In de onderzochte periode gebeurde dit in vier procent van de gevallen.